

પરબ

સમાનો મન્ત્ર : ૧ (શ્લોકવેદ)
સમાની પ્રપા ૧ (અથર્વવેદ)

તંત્રી : યોગેશ જોષી

ફેબ્રુઆરી : ૨૦૨૦
વર્ષ : ૧૪, અંક : ૮

શ્રી. યોગેશજી

સંસ્કૃતિ SANSKRIT

અંદરથી જાણી
અનુભવ સાહિત્ય અકાદમી
અંદરથી જાણી

૨૩ ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૦

આપનો ૩-૧-૨૦૨૦નો પત્ર મળ્યો છે. સારસ્વત સંસ્થાના વાલિડ ઉપક્રમમાં મને પસંદ કરવા માટે અનુભવ સાહિત્ય અકાદમીના સ્ત્રી સભ્યોનો હૃદયથી આભારી છું.

સન્માન સ્વીકારવા અંગે તૃપ્તિ છે.

આ અગ્રહ પ્રસંગોપાત્ત માટે અકાદમીને લખવાનું શું છે અને એની પછી મારે સભામાં વાગતે રજૂઆત કરવાની પહેલું છે કે અનુભવ સાહિત્ય અકાદમીને સરકારી ધરાવાના બાજુ નથી ન રહેતાં ત્વરાપૂર્વકે પ્રમુખીયે સંસ્થા બાબતે નિર્ણય લેવામાં આવે તે સરકારી માહિતીગિતોપાત્તને અકાદમીના પ્રમુખ તરીકે બેસાડવાર અનુભવ સાહિત્ય અકાદમીને એ ખબર હશે કે દિલ્હીમાં ૧૯૫૨થી શ્રી ગવલરલાલ જોષી, ડૉ. અધ્યાત્મજી આદિયે એક વિલક્ષણ સ્વાયત સ્વરૂપની, ત્રિયમોને અધીન પસંદ કરાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી, યુગરેલા પ્રમુખ પ્રમુખ સભ્યો દ્વારાથી મારવાની સંસ્કૃતિ સાહિત્ય અકાદમીનું સંવધન કરેલું છે.

સંસ્કૃતિ સાહિત્ય અકાદમીના આરંભથી માંડીને આજ સુધી સભ્ય તરીકે અને હાલમાં કોઈ વક્ષ પર ધ્યાનવરતા મુદ્દી મેળા યુગરેલા પ્રમુખ તરીકે મેલા આપનાર મારા જેવા સહિત્યકાર માટે સંસ્કાર નામેલા સંસ્થા-હોદ્દાઓવાળી અનુભવ સાહિત્ય અકાદમીની જાણવુંમાટે સંસ્થા તરફ શું સન્માન પ્રમુખીયે સ્વરૂપનું શું ન કરેલું તેનો સ્વીકાર કરવાનું શક્ય નથી, - એ માટે દિલ્હીર છું.

આજી મુખું છું કે અનુભવ સાહિત્ય અકાદમી માહિતી મારેલ્યે અકાદમીની ધારણે ત્વરાથી પુનઃકલિત થશે અને અકાદમી, યુગવર્ત્તરી રૂઠી દેશની સંસ્કાર સંસ્થાઓની લેડરશબ્દ પરંપરાઓ ઉપર ઉત્તમોત્તર કરેલા સમયથી વધુ રહેલા પ્રમુખીયે સંસ્કારના મહેલા અંત યાવશે.

આપનો
યોગેશ જોષી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૧

(ઈ. ૧૧૫૦-૧૪૫૦) પ્રાચીનકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૩૧૨, કિંમત રૂ. ૨૧૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૧

(ઈ. ૧૪૫૦-૧૬૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનભાઈ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૪૮૨, કિંમત રૂ. ૨૮૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૨/ખંડ-૨

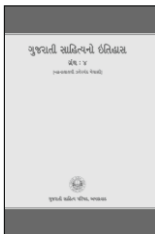
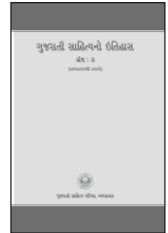
(ઈ. ૧૬૫૦-૧૮૫૦) મધ્યકાળ

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. રમણ સોની
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૩૮૫, કિંમત રૂ. ૨૫૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૩

(દલપતરામથી કલાપી)

પ્રથમ આવૃત્તિ : સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ; સહાયક સંપાદક : ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત-વર્ધિત બીજી આવૃત્તિ : સંપા. : રમણ સોની
પાકું પૂઠું : પૃ. ૧૬+૬૫૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૪

પ્રથમ આવૃત્તિ સંપા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ,
યશવંત શુક્લ સહાયક સંપાદક ચિમનલાલ ત્રિવેદી
શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિ સંપાદક : રમણ સોની
પાકું પૂઠું પૃ. ૧૬ + ૬૦૦ કિંમત રૂ. ૫૫૦/-

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परબ

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १४

ईश्रुआरी : 2020

अंक : ८

परामर्शनसमिति

सितांशु यशश्चंद्र
प्रमुष

कीर्तिदा शाह
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

भेघाणी ज्ञानपीठ ♦ क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

परब ♦ ईश्रुआरी, 2020

3

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯

E-mail : parabgsp@gmail.com

vruttparabgsp2018@gmail.com

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

પરબ

ISSN : 0250-9747

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રીર્તિદા શાહ (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ * તંત્રી : યોગેશ જોષી * મુદ્રણસ્થાન : ભગવતી ઓફસેટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

સ્વાયત્તતા સંમેલન

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર સહિત શિક્ષણ અને સાહિત્યની સર્વ સંસ્થાઓમાં પ્રકુલ્લન પ્રવર્તે તે દૃષ્ટિએ સ્વાયત્તતાના લોકશાહી મૂલ્ય પરત્વે જનજાગૃતિ અને સક્રિયતા પ્રેરવા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના

રા. વિ. પાઠક સભાગૃહમાં

૧ માર્ચ, ૨૦૨૦ રવિવારે

બપોરે ૨.૦૦ કલાકે

ગુજરાતવ્યાપી

સ્વાયત્તતા સંમેલનનું આયોજન કર્યું છે તેમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સ્વાયત્ત હોવી જોઈએ તેવું માનનાર સૌને સહભાગી થવા આમંત્રણ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૭૬૩૭૧

અ નુ ક મ

- પ્રમુખીય : સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે, સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર 7
- કવિતા : ચાર કાવ્યો, ચંદ્રકાન્ત શેઠ 13 સ્થૂણાકર્ણ, ઉદયન ઠક્કર 16 ત્રણ રચના, નિરંજન રાજયગુરુ 20 બે કાવ્યો, પ્રવીણ દરજી 21 કવિતા વિશે કેટલુંક, પરેશ દવે 23
- લઘુકથા : નિ:શેષ, ધીરેન્દ્ર મહેતા 24 આકાર, નસીમ મહુવાકર 24
- વાર્તા : વેઈટિંગ રૂમ - ૧૫, બહાદુરભાઈ જ. વાંક 26
- નિબંધ : ગુજરી, રમેશ કોઠારી 28
- અનુવાદ : બે કાવ્યો, પાબ્લો નેરુદા, અનુ. રમણીક અગ્રાવત 31
- જ્ઞાનસત્રવિશેષ : સર્જકત્વની સમાલોચના : ટી. કેડિત્સુ, ભાવાનુવાદ : ભગવાન થાવરાણી 37
- આસ્વાદ : સંધ્યાકાળે 'આલ્લે... લે'માં સર્જનપ્રભા, રાધેશ્યામ શર્મા 46
- અભ્યાસ : રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને રાજકીય સંપ્રજ્ઞતા, શરીફા વીજળીવાળા 49 'નર્મદ અને ગોવર્ધનરામના પરાધીનતાના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો', હસિત મહેતા 60
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન : જાગવાની આલબેલ કરતી નવલકથા, હરેશ ધોળકિયા 70
- પ્રસ્તાવના : કવિતાની કેડીએ, હરિકૃષ્ણ પાઠક 74
- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા અંગે : સંકલન : પ્રકાશ ન. શાહ 81
- આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 85
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : પરીક્ષિત જોશી 87
- આ અંકના લેખકો : 88

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્વન્દ્ર

લેખાંક-૨૩

ભારતીય કવિતાનો અલ્પોક્ત પણ અર્થબહુલ સ્વર : નીલમણિ કૂકનની કવિતા

*

કવિનો સ્વર એની કવિતામાં જેવો ચોખ્ખો સંભળાય એવો તો બીજે ક્યાં સંભળાય? કોઈ હાઈ-ફાઈ કહેતાં હાઈ ફિઝેલિટી વીજાણુ-માધ્યમમાં પણ? અને કવિની, માણસની ખુદ-વફાઈથી વધારે ઊંચી વફાદારી કે ફિઝેલિટી બીજી કઈ? તો, બીજી વાતો હાલ પડતી મૂકી, પહેલાં તો પોતાની જાત સાથે નિરંતર પ્રમાણિક રહેતા એક કવિની એક કવિતામાં પ્રગટતો સ્વર સાંભળીએ. રચનાનું શીર્ષક છે ‘બુરુજી’. જેમ મરાઠીમાં ‘બખર,’ ગુજરાતીમાં ‘રાસો’ કે ‘પ્રબંધ’, તેમ અસમિયા ભાષામાં ‘બુરુજી’ એટલે ‘ઈતિહાસ’, બલ્કે પ્રજાએ પોતીકી રીતે લખેલો કે લલકારેલો ઈતિહાસ. એ વળી કઈ રીત? જોઈએ:

બુરુજી / નીલમણિ કૂકન

ભડકે બળતા મોટા જંગલને અડીને વહેતી એક નદીમાં
એક હોડી હંકારીએ છીએ, આપણે બેઉ.

હલેસાં લગાવતા લગાવતા આગળ આગળ વધીએ છીએ.

પંખીઓ, ધીમી ધીમી પાંખે,

ચોતરફના ધોળા ધુમ્મસ જેવા ધુમાડામાં જાણે હાથ મારતાં,

ક્યાંક જતાં'તાં.

કેટલા બધા સરપ પણ જોયા, પાણીમાં પડી આમતેમ રજળતા !

એમ આગળ ને આગળ જતાં,

નદીકિનારે એક ઝૂંપડાં જેવું દેખાયું.

ત્યાં, નજીકમાં, હોડીને લાંગરી આપણે એ ખોરડા પાસે ગયા.

એ રહેઠાણમાં તો રહેનારું કોઈ નહોતું, વળી એક ખૂણે તો એ ખોરડું પણ

આંચ પકડતું જતું'તું પેલી મોટી આગની, ધુમાડાના ગોટાઓથી ભરાતું જતું'તું.

કોકનાં થોડાં હીબકાં આપણે કાને પડ્યાં.

જંજીરે જકડાયેલા આકાશનાં?

કોઈ નિરાશ-નિરાધાર ભિખારી જેવું એ થોડુંક રોતું'તું.

પછી પાછા ફરી, ફરી આપણે બેઉ, ધીરે ધીરે, હલેસાં મારવા માંડ્યા,
હોડી હંકારતા ગયા,
ધુમાડાના ગોટા વચ્ચેથી, રાત વચ્ચેથી.

*

(અનુ. સિ.) (તેજસ્વી અસમિયા યુવા લેખક-પત્રકાર અંકુર ડેકા સાથે ફોન પર મૂળ કૃતિ સાંભળી, ઈ-મેઈલ પર એનું લિપ્યંતર મેળવી કરેલો અનુવાદ.)

-- કશું લલિત લલકાર્યા વગર, ઊંચા અવાજના આકોશ વિના, ઐતિકાસિક સંદર્ભો પાદટીપમાં આપ્યા વગર, માત્ર એક કલ્પન વડે કવિ કેટલું બધું કહી ગયા! ન એકે શબ્દ 'ઉલ્લા'ના આતંકવાદીઓ વિશે, ન મિઝો કે નાગા લિબરેશન ફ્રન્ટના લડાકુઓ વિશે, ન સરહદ પાર કરી આવતા લાખો 'પારકાઓ' વિશે. ન ઘૂસેલાના કે માર્યા ગયેલાના આંકડા. કવિ તો બસ કોઈક એક ભડકે બળતા વનમાં એક હોડીને લાંગરવા માટે બે માણસોને ક્યાં યે આગ વગરનો કાંઠો નથી મળતો, એની જ વાત કરે છે. એ વાત પણ એ આપણને નથી કહેતા, હોડીમાં પોતાની સાથે બેઠેલા પોતાની જેવા જ 'બીજા જણ'ને કહે છે. બળતા જંગલ વચ્ચેથી એક નદીમાં વહો જતી હોડીને હંકારતા બે સહપ્રવાસીઓ વચ્ચેની આ વાત છે. જેટલી આપણે કાને પડે એટલી આપણે સાંભળવાની. કાન સરવા છે ને, કવિતાનો અવાજ વણસાંભળ્યો રહી જાય નહીં, એટલા?

વળી, આ રચનામાં તો, પેલી હોડીને લાંગરવા લાયક જગ્યા બ્રહ્મપુત્રાના બળતા કાંઠે એ બે જણને મળે એની પહેલાં તો એમની વાત તો પૂરી થઈ જાય છે -- કે કવિતાના ત્રીજા સૂર વિશે હું કોઈ વિવેચન કરી શકું, એની પહેલાં ! બોલકા વાસ્તવની કે ઘૂસણખોર વિવેચનની, કોઈની કશી ખલેલ વગર કવિ જાણે પોતાને જ, પોતાની સાથેના સ્વજનને, એક કારમી વાત કહી જાય છે -- એક અલ્પોક્ત પણ અર્થબહુલ, ઓછાબોલા પણ ઘણું કહી જતા અવાજમાં. આ લેખમાળા આજની ભારતીય ભાષાઓના એવા કવિઓના એવા અવાજ વિશે છે.

*

હવે, આ કવિતાથી દૂર, થોડાક પાછા પગલે ચાલીને યાદ કરી લઈએ કે લેખાંક રરમાં સાંપ્રત ભારતીય કવિતાના ત્રીજા સૂરને સાધતી કેટલીક કૃતિઓની વાત શરૂ કરી હતી. મરાઠી કવિ પુ. શિ. રેગે, બંગાળી કવિ શંખો ઘોષ, ભારતીય-આંગલ કવિ કેશવ મલિક અને અસમિયા કવિ નીલમણિ કૂકનની કેટલીક રચનાઓમાં સંભળાતો એ કવિ-સ્વર પારખવાનો આ પ્રયત્ન ચાલે છે. આપણી પરંપરાના અલ્પોક્ત પણ અર્થબહુલ 'ત્રીજા' સૂરને (ન કે ટી. એસ. એલિયટે ગ્રીસ-મૂલક પરંપરામાં સાંભળેલા 'લિરિકલ' અને 'ડાયડેક્ટિક'થી જુદા એવા 'ડ્રામેટિક' પ્રકારના 'થર્ડ વોઈસ'ને) આ ચાર કવિઓ (જ નહીં, કેદારનાથ સિંહ કે અરુણ કોલાટકર સમા બીજા ઉત્તમ સમકાલીન કવિઓ પણ) કઈ રીતે સાધે છે, એ સમજવા-માણવાનો આપણો અહીં યત્ન છે.

આજની ભારતીય કવિતામાં સંભળાતા બીજા બે સૂર ક્યા, એ સવાલ અહીં થાય. કહી શકાય કે એમાંનો પહેલો સૂર તે ઈતિહાસને, સામાજિક-આર્થિક-રાજકીય પરિબળોને

ઝાઝાં લક્ષ્યમાં લીધા વિના કેવળ અંગત લાગણીઓનાં નાજુક સ્વરૂપો પ્રગટ કરતી રચનાઓમાં સંભળાતો સૂર. એ પ્રકારની ગેય રચનાઓ; ઊર્મિગીત, ગઝલ, ક્યારેક સૉનેટ વગેરે સ્વરૂપો લેતી કૃતિઓથી, એમની શક્તિથી અને મર્યાદાથી વાચક પરિચિત હશે. બીજો સૂર તે ઇતિહાસને, સામાજિક આદિ પરિબળોને અતિ-પ્રગટ રીતે નિરૂપતી રચનાઓનો સૂર; કોઈ ને કોઈ વિચારસરણી કે સમસ્યાને મુખ્યત્વે અભિધાની શક્તિથી, ઓછાવત્તા કટાક્ષથી, ભારે આકોશથી આલેખતી રચનાઓનો. એવે વાચકથી અજાણ ન હોય. એ બેથી અલગ પડતો, ઉપર વર્ણવેલો સૂર તે ત્રીજો. એને ઓળખવો અને માણવો કઈ રીતે, એની ચર્ચા પુખ્ત અને પ્રયોગશીલ સર્જકતા/ભાવકતાની કેળવણી માટે કરવી ઘટે.

*

વાચક, ગતાંકે અવલોકેલી નીલમણિ-જીની એક રચના, ‘એકાકી’, તને યાદ હશે. એઝરા પાઉણ હોય તો એને ‘ઈમેજિસ્ટ પોએમ’ કહે, અભિનવગુપ્ત હોય તો ‘ધ્વનિ કાવ્ય’ કહે. પણ આજે અને અહીં છીએ તો બસ આપણે ! તો આપણે એને કેવી કહીશું? એ અસમિયા રચનાનું પેલું દુઃસહ કલ્પન જરા હિમ્મત રાખીને જુઓ: જાજરમાન બ્રહ્મપુત્ર નદમાં, જાણે કે ભારતીય ઇતિહાસના પ્રચણ પ્રવાહમાં, એક હોડી મઝધારે ડૂબે છે. એક કાંઠેથી એક જણ એ હોડી ભેગાં ડૂબનારાં એનાં યાત્રીઓને જુએ છે, એમના પોકારો આઘેથી સંભળાય એટલા અને એવા સંભળે છે. મધવહેણે ડૂબતાં, સહાય માટે વલવલતાં સ્વજનોને કાંઠે ઊભા રહી જોવું, એવે કેવું અસહાયતાભર્યું છે, એનું સૂચન ફક્ત એક કલ્પન વડે કવિ અહીં કરે છે. બ્રહ્મપુત્ર નદમાં ભારતીય ઇતિહાસના ધસમસતા અને બહોળા પ્રવાહનું જે સૂચન છે, એ વરતીએ તો કવિએ આલેખેલી કરુણતાને સુપેરે સમજી શકાશે. એ કાળપ્રવાહમાંયે કેટલાં ડૂબ્યાં અને કેટલાંય આઘેથી, અસહાય, એમને જોતાં રહ્યાં ! કશું કરી ન શકાય એવું હોય ત્યારે પણ આંખો હટાવ્યા વિના એ જોવું અને ડૂબનારાંઓની ગૂંચળામણ જાતે, ચુપચાપ અનુભવવી, એ આ રચનાનું કવિકર્મ છે.

આ કવિતામાં આલેખાયેલો ‘એકાકી’ કોણ છે? ડૂબનાર પણ એકાકી છે અને જોનાર પણ. એકાકીપણાનું એ બેધારું કલ્પન, બન્ને ધાર વડે વાચકને ઘા મારી જાય છે. પણ આ રચનામાં એ કવિ ચિત્કાર નથી કરી ઊઠતા. કવિ બોલે છે, પણ કેવા શોક-શાન્ત સ્વરે ! નદીના પ્રવાહ પરથી આવતા ડૂબનારાંની અસહાયતાના ચિત્કારો કરતાંયે કાંઠે ઊભેલાની અસહાયતાનો મૂંગો અવાજ, સચેત વાચકને પુસ્તકનાં પાનાં પરથી વધારે મોટો સંભળાશે.

પણ રચનામાં છેલ્લે તો દેખાય છે બ્રહ્મપુત્રના અતળ અને અસહ્ય પ્રવાહ ઉપર આખરનું ડૂબતો, આખરનું ઊંચો ઊઠેલો, પેલા ગરક થતા વહાણનો એકાકી કૂવાથંભ.. કાવ્યાંતે કવિ જે ક્ષણ આલેખે છે, કૂવાથંભની ક્ષણેક થંભેલી ક્ષણ, એ એક જ ક્ષણ આ સમગ્ર કાવ્ય-કાળની નિયામક ક્ષણ છે. આ પેલો ‘કૂવાથંભ’ જુઓ. ‘ટટર મસ્તકે ઊભેલો, જાણે, કોક એકાકી જણ..’. આ રચનાનો એ ત્રીજો ‘એકાકી જણ’ છે. પહેલો મઝધારે અસહાય ડૂબે છે, બીજો કાંઠે ઊભો અસહાય જુએ છે. પણ આ ત્રીજો ટટાર ઊભો છે, એક

અંતિમ પણ ચિરંતન ક્ષણે, ડિફાયંસની, અણનમપણાની અમર ક્ષણે.

આ કાવ્ય વાંચી લીધા પછીના અનુગુંજના અર્થબહુલ વ્યાપમાં જે હમેશાં દેખાયા કરશે એવી એ એકાકી જણની ‘ટટારી’ની વાત, આ રીતે જે કરી શકે છે, એ કવિનો અવાજ છે સમકાલીન ભારતીય કવિતાનો સૂક્ષ્મતમ, ત્રીજો સૂર.

*

ગાંધી અને રવીન્દ્ર પાસે એ બુલંદપણે હતો. ‘અનેકોનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારુ સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો’, એમ કહેતો દૃઢ-સદય ગાંધી-સ્વર અને ‘જ્યારે તારી હાક સુણી કોઈ ના આવે ત્યારે એકલો જાને રે’ એ કહેતો સદય-દૃઢ રવીન્દ્ર-સ્વર. એ સ્વર ભારતીય કવિતાના કંઠથી ક્યારેયે લુપ્ત ન થાય, એ આપણી આપણને શુભેચ્છા. સરત એટલી કે એ હવે નવેસરથી, નવા સપ્તકમાં સંભળાવવાની સાધના અને શક્તિ આપણી પોતાની હોય. ફૂંકન, મલિક, રેગે અને ઘોષ જેવા ઉત્તમ કવિઓનું દરેકનું આલું સ્વરસપ્તક સાંભળવા માટે કાન કેળવીએ.

*

નીલમણિ ફૂંકનની કવિતાનો એક ઈતિહાસસંદર્ભ અસમિયા સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં છે, એને સમજવા માટે એ ઈતિહાસનાં ત્રણ બિંદુઓને ગતાંકે આપણે સ્પર્શ કર્યો હતો: કવિ સૈયદ અબ્દુલ મલિક (જન્મ ૧૯૧૯, અવસાન ૨૦૦૦)ની ‘સહી’ એ રચનામાં દેશની સ્વતંત્રતા પછીના દશકોની આશાભરી આબોહવા વરતાય છે. તો એકવીસમી સદીના આરંભે, અસમનિવાસી પણ બંગાળીભાષી એવા હાફિઝ અહમદ જેવા કવિઓ ‘મિયાં પોએટ્રી’ (‘હા, લખી લો, હું મિયો છું’, ૨૦૧૬) અસમની આપઓળખની સમસ્યાનું એક પાસું પ્રગટ કરે છે. એમના અન્ય અનુગામી કવિ નીલીમ કુમારની તાજેતરની એક રચના, ‘ભાષા’ પણ ગતાંકે આપણે જોઈ. એ કહે છે: ‘હાલ તો આપણે ઝાઝું કરી ન શકીએ કાંઈ, નવી રીતે. / આપણે આપણી ભાષા બદલી ન શકીએ./ . . ./ [પણ] ચાલો ને, આપણે એકાબીજાની ભાષાની ફેરબદલી કરી લઈએ./ કદાચ જિંદગી પણ એ રીતે બદલાઈ શકશે.’

આપણે નોંધ્યું તેમ ગોહાટીની પેલી ટેકરી પરના પોતાના શાંત ઘરમાં બેઠેલા વયસ્ક કવિ, નીલમણિ, આ બધું જુએ છે, જાણે છે, સમજે છે, દશકોથી. પણ એ જ્યારે વાત કરે છે (બહુલખિયા કવિ નથી) ત્યારે એમનો સ્વર જે કાન દઈને સાંભળે એ સમજી શકે કે નીલમણિજીનો કાવ્ય-સ્વર નથી તો સૈયદ અબ્દુલ મલિકનો હતો તેવો કંઈક યુટોપિયન કે નથી હાફિઝ અહમદ જેવો ડિસ્ટોપિયન. વળી, નીલીમ કુમારની રચનામાં ચાતુરીનો આછો રણકાર સંભળાય, એ પણ અહીં નથી. નીલમણિ ફૂંકનની કવિતામાં શાંત શોકનો, પ્રશાંત ધૈર્યનો અને આખરી અણનમતાનો એક આગવો સૂર સંભળાય છે.

*

‘એકાકી’ વાંચ્યા, જોયા, જાણ્યાની કળ હવે વળી હોય તો હવે પેલી ‘બુરુન્જ’ શીર્ષકવાળી રચનાને નજીકથી જોઈએ.

શીર્ષક સ્પષ્ટાર્થ છે: રચનાઈતિહાસ અંગે, શક્યતઃ આસામના તાજેતરના સામાજિક-

રાજકીય-આર્થિક ઇતિહાસ અંગે છે -- જેમ અબ્દુલ મલિક, હાફિઝ અહમદ અને નીલીમ કુમારની રચનાઓ છે, એમ. પણ કૂકનની આ રચનાના શીર્ષકની સ્પષ્ટ અભિધાને એ રચનાની પહેલી જ પંક્તિની અભિધા સાથે કોઈ દેખીતો સંબંધ જણાતો નથી. ઇતિહાસ-બિતિહાસની કોઈ સાલવારી આખ્યા વિના, કોઈ ચિત્કાર-આકોશ-પડકાર વગર કવિ લખે છે:

‘ભડકે બળતા મોટા જંગલને અડીને વહેતી એક નદીમાં / એક હોડી હંકારીએ છીએ, આપણે બેઉ./ હલેસાં લગાવતા લગાવતા આગળ આગળ વધીએ છીએ.’

—અરે! શીર્ષકમાંની પેલી બુરુજીનું, પેલા ઇતિહાસનું શું થયું? આ જંગલ અને નદી, બન્ને પાછાં નામ વગરનાં, એ કેમ અહીં આવ્યાં? બીજું, આ કવિ તો વાત પણ આપણી સાથે નથી કરતા. ‘આપણે બે એક હોડીમાં જતા હતા.’ એક તો કવિ કે (પેલું સું?) ‘કાવ્યનાયક’ કે, હા, ‘કથનકાર.’ એ એક. ઠીક. પણ આ બીજું કોણ? એ હોડીમાં હલેસાં લગાવનાર બીજું કોણ? જવાબો અનેક હોય. નોંધવાનું એ કે કવિ હો કે કાવ્ય નાયક હો કે કથનકાર, પણ એ એકલો નથી. હોડીમાં બે જણ છે. એકથી વધારે. એ નાનકડી લાગતી વીગતના ધ્વન્યાર્થ આસામ માટે, પૂર્વોત્તર ભારત જ નહીં સમગ્ર ભારત માટે ઘણા મોટા છે. સાચે તો સમગ્ર દક્ષિણ એશિયામાં આ ‘એક નહીં, એકાધિક’ એ વાત કરનારા કવિ-સ્વરો ઠેર ઠેર જાગશે, ભારત બહાર પણ, ત્યારે એક સહિયારી અને સર્જકતાભરી આવતી કાલ બધે એકસાથે આવશે.

જો કે આ ઓછાબોલા અને ઘણું સૂચવતા કવિ એવો કશો ફોડ પાડતા નથી. વાયક, તારું મન છે, ત્યાં બેસવાનું? તારી તૈયારી છે, એવી હોડીને હલેસાં મારવાની? તારી હિમ્મત, તારી તત્પરતા, તારી (સું પેલું?) પ્રતિબદ્ધતા અને ખેવના છે, બળતા જંગલ વચ્ચે ધુમાડામાં, રાતમાં, આગળ ને આગળ હોડી ધકેલવાની?

જો કવિની આ હોડીમાં એમની સાથે બેસવાની (આપણી ગુજરાતી કવિ અને અસમિયા નાગરિક અલકા દેસાઈ-શર્મામાં હતી અને છે એવી) ઇચ્છા, તૈયારી, હિમ્મત, તત્પરતા તારામાં હોય, વાયક, તો ભારતીય કવિતાનો ત્રીજો સૂર તું સાંભળી જ નહીં, સ્વયમ્ બજાવી પણ શકશે.

આસામના કવિ સાથે, આસામના અદના માણસ સાથે, એની હોડીમાં, એનાં બળતાં વનો વચ્ચેથી વહેતી એના બ્રહ્મપુત્ર મહાનદમાં થઈ કશીક ન-બળતી (અ-હિંસક) જગ્યા ગોતવા જવું જ હોય, તો ચાલો, આ બધું જોવા તૈયાર રહો. જુઓ:

‘પંખીઓ, ધીમી ધીમી પાંખે, / ચોતરફના ધોળા ધુમ્મસ જેવા ધુમાડામાં જાણે હાથ મારતાં, /ક્યાંક જતાંતાં.’ એવાં પંખીઓ? હા, અને ‘કેટલા બધા સરપ પણ જોયા, પાણીમાં પડી આમતેમ રઝળતા !’ સાપ? હા. આગળ વધો, ઇતિહાસમાં, — ‘એમ આગળ ને આગળ જતાં,/ નદીકિનારે એક ઝૂંપડાં જેવું દેખાયું. / ત્યાં, નજીકમાં, હોડીને લાંગરી આપણે એ ખોરડા પાસે ગયા.’

— ચાલો, ક્યાંય ન રોકાતા બ્રહ્મપુત્રના બેદરકાર પ્રવાહને કાંઠે, ભડકે બળતા દહેશતભર્યાં તટપ્રદેશનાં વનો વચ્ચે એક ઝૂંપડા જેવું નજરે ચઢ્યું ખરું. કશુંક થોડુંક સલામત,

કંઈ થોડોક આશરો તો આખરે મળ્યો! પણ એ છે ખરું આશ્રયસ્થાન?

૧૯૪૦ પછીનો ઈતિહાસ લો. ૧૯૪૦ પછી તો આસામવાસીઓને એવી કેટકેટલી ‘ઝૂંપડીઓ’ દેખાઈ: ૧૯૪૭ પહેલાં આઝાદ હિન્દ ફોજનું આગમન. ૧૯૪૭ પછી કેટકેટલા ‘એકોર્ડ્ઝ’, ‘સમજૂતીઓ’ ! ‘ઉલ્ફા’, મીઝો અને નાગ ‘લિબરેશન ફ્રન્ટ્સ’-ના આતંક, કેટકેટલી વિદેશી દખલગીરીઓ અને ફૌજ આક્રમણો, આ બધા ‘ડિસ્કોર્ડ્ઝ’-ને શમાવવા કરેલા ‘એકોર્ડ્ઝ’. — કવિ કહે છે, વાયક, ‘ત્યાં, નજીકમાં, હોડીને લાંગરી આપણે એ ખોરડા પાસે ગયા.’ મેઘાલય, નાગાલેંડ, મિઝોરમ, અરુણાચલ પ્રદેશ, નવાં રાજ્યો, ‘સપ્ત ભગિની’-ની સંકલ્પના, પૂર્વોત્તર ભારતીય પ્રજાઓનાં એ આશ્રયસ્થાનો. આપણે એ ‘ખોરડા’ પાસે ગયાં.

પછીની પંક્તિ માત્ર વાંચીએ નહીં, સાંભળીએ. એક નિર્ભય કવિ કરે એમ પેલા ‘ખોરડા’ની નજીક જઈને એ એને બરાબર જુવે છે. પછી, એક કુશળ કવિ કરે એમ અવાજ ઊંચક્યા વિના એ કહે છે:

‘એ રહેઠાણમાં તો રહેનારું કોઈ નહોતું, /વળી એક ખૂણે તો એ ખોરડું પણ
આંચ પકડતું જતું’તું પેલી મોટી આગની, / ધુમાડાના ગોટાઓથી ભરાતું જતું’તું.’

-- કવિ ભલે આવેશપૂર્વક બોલતા નથી, પણ આવેગપૂર્વક વેદના અનુભવે છે. કદાચ ઓછાબોલા છે એટલે પીડા વધારે વેઠે છે. આગલી પંક્તિઓમાં એનો અણસાર આવે છે.

‘કોકનાં થોડાં હીબકાં આપણે કાને પડ્યાં. / જંજીરે જકડાયેલા આકાશનાં?/
કોઈ નિરાશ-નિરાધાર ભિખારી જેવું એ થોડુંક રોતું’તું.’

-- આકાશ આખું જંજીરે જકડાયેલું લાગે એવી માનવીય પરિસ્થિતિ આ કવિ અનુભવે છે અને આલેખે છે. એનો અવાજ અહીં જરીક ધ્રૂજતો હોય એવું લાગે. પણ પછી તરત આ મક્કમ અવાજની પંક્તિઓ આવે છે:

‘પછી પાછા ફરી, ફરી આપણે બેઉ, ધીરે ધીરે, હલેસાં મારવા માંડ્યા,/
હોડી હંકારતા જતા,’

--- ‘. . . ત્યારે એકલો જાને રે. ઓ રે ઓ રે ઓ અભાગી! એકલો જાને રે’.—
એમ રવીન્દ્રનાથ કહી ગયા છે, એ યાદ આવે.

નીલમણિ ફૂકનની આ અવિસ્મરણીય રચનાની છેલ્લી પંક્તિમાંઓ જે શાંત દઢતા છે, એને હવે કવિ જેવી જ અણમતાથી વાયક અનુભવે:

‘પછી પાછા ફરી, ફરી આપણે બેઉ, ધીરે ધીરે, હલેસાં મારવા માંડ્યા,
હોડી હંકારતા ગયા,
ધુમાડાના ગોટા વચ્ચેથી, રાત વચ્ચેથી.’

-- નક્કી. આપણે બેઉ . . .

ચાર કાવ્યો | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧. સુખનો સાકરિયો

ભટભોળા લોક માને છે મને સુખનો સાકરિયો !
એમને લાગે છે મને મળવાનું ગળચટું
એમણે માની લીધો છે મને ગમ્મતનો ગાગરિયો !

હું જાણે મધપૂડો !

મારી આસપાસ ભમ્યા કરે છે એમનાં મન,
મધમાખોની જેમ !

હું જે ખાખરની ખિસકોલી

એને જ એ બાપડા માને છે

રામજીની સાકરનો સ્વાદ જાણનારી ખિસકોલી !

મારી અંદરના વડવાગ્નિએ છૂટતી વરાળે,

બંધાતાં જે વાદળ,

એનાથી જ વરસતા રહે છે મીઠા મેહ !

મીઠાની કાંકરી જ બની જાય છે એમના માટે ગોળની ગાંગડી !

ભલે !

અંધારાનાં આંસુનોયે ચમકાર હોય છે ખરો ! — ચમત્કાર સમો !

જન્મે-કુલે-કર્મે તો હું અગરિયો જ;

ભલે એમના માટે હોઉં હું સુખનો સાકરિયો !

મારો રેતીનો કણ

એમની છીપમાં મોતી બને છે

અને એથી જ છે મને આશ્વાસન ને સુખ !

કોઈક રીતે તો છું ને સુખનો સાકરિયો !

૨. એક અનુભૂતિ

મારું એકેય વરસ ગયું છે ચોમાસા વગર ?

ઘડીએ ને પડીએ અંદરના આકાશમાં

ઊમટી આવે છે ગાજવીજ કરતી ઘનઘોરતા;

લઈ શકાતો નથી કોઈ તળિયાનો તાગ !

કાયાના કોટડે કશુંક અમળાતું — નિચોવાતું લાગે છે !

કોઈ ભેજથી હવાઈ રહ્યો છે મારી હસ્તીનો માહોલ !

પંડના પડમાંથી આવ્યા કરે છે કોઈ ખારીખાટી વાસ !

કોઈ અકાળે હોલવાયેલો દીવો એની ધૂમ્રસેરથી

કંપાવી રહ્યો છે મારા માંઘલાને !

નથી ગમતું બોલવું;

નથી ગમતું મૌનમાં ઠરવું.

કોઈ કાતિલ હવા છૂટી છે મારા કોઠાને ખંડેર કરવા.

શ્વાસે શ્વાસે કશુંક ખોટવાય છે ને ખખડે છે મારામાં.

મારા કોષેકોષને ખવાણનાં જંતુ ઘેરી વળ્યાં છે !

શું મને નહીં સાંપડે એકલતાનોયે સ્વાદ ?

૩. બેજવાબદાર વાદળાં ન જોઈએ

મારે આવા પ્રકારનાં બેજવાબદાર વાદળાં ન જોઈએ.

સતત પોતાની છાયા તળે બધાંને એ દબાવતાં ફરે,

— મને તે મંજૂર નથી જરાયે.

એ વાદળાં તો હવાનેય

મહાલવા કે હાલવા દેતા નથી એની મરજી મુજબ.

એમણે તો સૂરજનેય ઢાંકી રાખવો છે કોઈ છાબડી હેઠળ.

એમણે તો આડેઘડ ફૂલીફાલી

ભીંસવી છે આકાશની મોકળાશને !

પંખીઓનાં મન પણ ઊડવા ન કરે

એવી પિંજરિયાળ ચુસ્તીથી

એમણે તો વધારવી છે દિશાઓના દ્વારે દ્વારે ભીંસ !

એથી મારાં તો ખરાં જ,

ધરતીનાંયે તન-મન થાય છે તંગ.

એ વાદળાં વેળાસર આ બધું સમજે તો સારું,
અંધારાનાં પોટલાં બાંધવાનું એ છોડે તો સારું,

એમણે એમની બાંધી મુઠ્ઠી ખોલવી જોઈએ.

તો જ ધરતીને મળશે જલનાં અણમોલ મોતી

અને તો જ લહેરાશે એની તાજગીની લીલપ.

ત્યારે જ મારો માંદ્યલો મોર બનીને

મન મૂકીને ગહેકશે ને કલા કરીને થનગનશે !

૪. સારું થયું કે —

સારું થયું કે મારી અંદરની વરાળ વાદળ થઈને,

આંખના આસમાનમાં આવીને,

વિના રોકટોક વરસી પડી;

નહીંતર

ધોમ ધખતા તાપે તપી તપીને

કોરીકટ થઈ ગયેલી મારી માટી તરડાઈને,

વેરવિખેર થઈને,

ફેરવી દેત મને મૃગજલની માયામાં

વસૂકાયેલા વેરાનમાં !

સારું થયું કે મારી અંદર ઊઠેલો વંટોળિયો

વેરાઈને વળી ગયો ઊંડા ઊંડા નિઃશ્વાસોમાં;

નહીંતર

ભેદી વિરહોટોથી

મારી ભીતરતાના કુરચેકુરચા ઉડાવી

મને ઉસેટી દેત કોઈ અંધારઘેરી હાથિયા ખોમાં !

સારું થયું કે મારી અંદર ખળભળી ઊઠેલો લાવા,

મારા હિમાળા એકાન્તમાં ઠરી ઠરીને થઈ ગયો કાળમીઠ;

નહીંતર

કોઈ અગ્નિચક્રે કરી દીધો હોત મને

અનંગ-શો ભસ્માવશેષ;

જોકે પ્રલયના દેવતાથી પણ

આથી વધુ ગમપ્વાર

મારા વિશે બીજું શું ઘટવાનુંયે હતું ?

સ્થૂણાકર્ણ | ઉદયન ઠક્કર

(દ્રુપદે પોતાની કુંવરી શિખંડિનીને પુરુષની જેમ ઉછેરી, અને તેનાં લગ્ન દશાર્ણ દેશની કુંવરી સાથે કરાવી દીધાં. આ કપટની જાણ થતાં દશાર્ણના રાજાએ દ્રુપદ પર આક્રમણ કર્યું. સંકટ નિવારવા શિખંડિનીએ વગડે જઈને સ્થૂણાકર્ણ નામના યક્ષ પાસેથી તેનું પુરુષત્વ થોડા સમય માટે ઉછીનું માગ્યું.)

(વનવેલી)

૧

કોની આ કુટિર હશે ?
પતંગિયાં માછલીઓ
ઊડાઊડ બૂડાબૂડ
ઘડી અહીં ઘડી તહીં
અહીં તહીં ઘડી ઘડી
તર્યા કરે ફર્યા કરે
ખિસકોલી ખાખરાને
ખડખડ ગલીપચી
કર્યા કરે સર્યા કરે
મોસમની ડાળ પર
નિરાંતે બેસી પીળક
કાજળ આંજતું રહે
વાજિંતર વજાડતા
તીતીઘોડાને કીડીઓ
વારેવારે ઠપકારે
'ગોતી લેને કામ કશે !'
કોની આ કુટિર હશે ?

૨

કન્યા કોઈ રૂપવતી
તરુ તળે, તરુ જેમ
એક જ ચરણ પરે
તપ કરે જપ કરે
વાયુનું પ્રાશન કરે
અરે અનશન કરે
હિમાલય પર જાણે

તપતી હો પારવતી
કન્યા કોઈ રૂપવતી

કુટિરથી નિસરીને
યક્ષ કહે, 'કૃશગાત્રી !
યોગ મારગની યાત્રી !
શું થયું કે અહોરાત્રિ
સોરાતી વિજન વને
નિજ ધામ વિસરીને ?
સહાય કરું કે તને ?

ઝાંખી ઝાંચવાળા સ્વરે
કન્યા કહે, 'અરે, અરે !
તમારાથી નહીં બને !'

'મારી વાણી નથી વ્યર્થ,
સ્થૂણાકર્ણ યક્ષ છું હું,
વર દેવાને સમર્થ !
કોણ છે તું ? ક્યાંથી આવી ?'

'મારું નામ શિખંડિની,
દ્રુપદની દુલારી હું !
દશાર્ણ દેશનો રાજા
દશે દિશાએથી ધસ
મસી આવે, અભાગિની
હું ક્યાં જાઉં ? હું શું કરું ?
રક્ષ રક્ષ મહાયક્ષ,
મને પુરુષત્વ બક્ષ !
કટોકટીનો સમય
જતાં તરતોતરત
કરી દઈશ પરત...'

સ્થૂણાકર્ણ ભારે ભડ !
ધડ દઈ ધરી દીધું
રે પોતાનું પુરુષત્વ !

૩

ઋતુ પછી ઋતુ સરી
જાય, ને વીસરી જાય
વચનને શિખંડિની

૪

અવઢવને ઉંબરે
બેસી રહે સ્થૂણાકર્ણ
કહે કોને ? કરેય શું ?
મસ્તક ઢીંચણે ઢાળે
વાસીંદું વાળે, ઉજાળે
વાસણોને, આંસુ ખાળે
દર્પણ જોવાનું ટાળે
કુટિરમાં રહ્યુંસહ્યું
રહ્યા કરે, સહ્યા કરે.

૫

લયકાતો, મયકાતો
યક્ષ પહોંચે આખરે
શિખંડિનીના નગરે
ફાટી આંખે જોયા કરે —
રજતનો રથ, પથ
ખણણણ ખણણણ
રૂપિયે છવાય, બજે
ઝણણણ ઝણણણ
નિશાન ને ડંકા, જાય
રાય સાથે રંકા, પાય-
દળ, ગજ, વાજી, હોય
હજૂરિયા હાજી, લાજી
લાજી કહે સ્થૂણાકર્ણ,
'શિખંડિની, કૃપા કરી
પાછું આપ પુરુષત્વ !'

‘કોણ છે તું ? ક્યાંથી આવી ?’
બોલી અને ફરી જાય
સરી જાય શિખંડિની

૬

ભાંગતે પરોઢે જુએ
સ્થૂણાકર્ણ એક સ્વપ્નઃ
સાંઢ જેવા સ્કંધવાળો
— આમ જોકે થોડો થોડો
પોતાના સમો ઢેખાતો—
યક્ષ લલકાર કરે,
‘સ્થૂણાકર્ણ, સ્થૂણાકર્ણ...
માગીને મળતું હશે
પુરુષત્વ ? બાહુબળે
એ તો લઈ લેવું પડે !’
ખૂલી જાય નેત્ર રાતાં
ચૂડીઓને તોડીફોડી
ઝટાક ઝાટકે વાઢી
અંબોડાને, પ્રત્યંચાના
ટંકારે ટંકારે ગજ,
વ્યાઢ્ર, સિંહ નસાડતો
સ્થૂણાકર્ણ મહાયક્ષ
ધ્રપાક ધ્રપાક ધ્રોડે
શિખંડિનીના નગરે...

ઉપસંહાર

બખોલમાંથી ડોકાઈને સસલી પૂછે, ‘સ્થૂણાકર્ણને પાછું મળશે પુરુષત્વ ?’
સસલો કહે, ખોખારીને, ‘પાછું મળી ગયું છે પુરુષત્વ તો, પ્રત્યંચાના પહેલા જ
ટંકારે.’

ત્રણ રચના | નિરંજન રાજ્યગુરુ

૧. અસલનું ધામ

પવનની પૂતળી રાખ થાતી અહીં, ને વળી જ્યોત જાગે ફરીથી,
નિત નવા વેશમાં, નિત નવા દેશમાં, બીજ રોપે, ઉછેરે જતનથી,
કમળની પાંદડી, હિમ મોતી ઠરે, ચળકતું જીવન, અણિશુદ્ધ વાણી,
ખેપ કાયમ થતી, કાળ-વિકરાળની, હર ક્ષણે – હર દમે હો ઉજાણી.
બુદ્ધના ધામમાં, બુદ્ધના કામમાં, બુદ્ધ પુરુષો થકી બુદ્ધ બોલે,
બુદ્ધજન સાંભળે, બુદ્ધ વાણી લહી, બુદ્ધના મરમને બુદ્ધ ખોલે,
અબુધ અળગા રહે, કૈંક અવળું ચહે, ઉર અભિમાન લઈ ચડે ઝોલે,
એક પળ સાંપડે, સાથ સહવાસ જો, બુદ્ધનો તો દિગંતોય ડોલે.
સોનલા દોરથી, હેમલા હેલથી, બુદ્ધ સિંચેલ જળ લોક પીતાં,
રાજના રાજ મહારાજના ચરણમાં, માનસર ને ત્રિવેણી પ્રગટતાં,
કાળ-મહાકાળ ગાશે સદા સર્વદા, ગીત મૃત્યુંજયી રાગ રમતાં,
તિમિર તાળાં તૂટે, આજ બીબાં ઢળે, અનહદે અસલને ધામ જાતાં...

૨. 'બેઠો થા...' – સાંઈનો કોલ

માગી લે માગી લે, મૌજ આવી મને, તન તુરંગી તણા તોડ્ય તાળાં
ઝળકતી આરસી માથ જામ્યાં હજુ, ઝાપટી નાંખ ભૈ ! જબર જાળાં...
હું ને મારું હજી રક્તબીજ રાક્ષસા, ખવીસના ખેલ ક્યાં છેક ખૂટ્યા ?
તેગ તાતી લઈ, હાકલો પાડીને, ધરણી ધમરોળ્ય, જો ! કિરણ કૂટ્યાં.
ક્ષાર સિંધુ તળે સ્વાંત બિંદુ ઠર્યું, છીપમાં, મરજીવા ! માર્ય ડૂબકી
મરમ મોતી મળ્યે, ગરવ સઘળો ગળ્યે, ભૂંસ તું ભૂંસ તું ભરમ ભભકી...
બીજને બાળીને, પવન પંપાળીને, લક્ષ્યવેધી તીરે કર સવારી
જો ! મલપતી આ ઊભી, માળ કરમાં ગ્રહી, મુક્તિ રમણી જુએ રાહ તારી...

૩. ભેદ ભરમ ભીતરના

હસ્તરેખા પણ બતાવી ના શકે એવો ભરમ,
આયખું આખુંય થઈ ગયું ઝાંઝવા એવો ભરમ,
બંધ મુઠ્ઠી લાખની એવું બધા કહેતા રહ્યા,
હદ વળોટી, હાયકારા ના સુણ્યા એવો ભરમ,
ત્રાજવું સમતોલ કરવા જાત વેચી ભરબજારે,
ધગધગ્યા લાવા મહીં ફૂલ પાંગર્યા એવો ભરમ.
દોર છુટ્ટો કોણ મેલે ! કોણ પકડે કર્ણથી,
કોણ સરવા સાદથી ઝંખી રહે એવો ભરમ.

ખૂબ ખંખેરીને ખલતા, કલ્પનાના પટ ચડાવ્યા,
 આદર્યે અભિયાસ જોજન દૂર થઈ જાતો ભરમ.
 જયનાદ સાંભળવા થતા આતુર કર્ણો આપણા,
 સુસવાટ ને રઘવાટ આઠો જામ, સમજાશે ભરમ ?
 છલના, તમારી આત્મશ્લાઘા, એક પલકારે તૂટે,
 નિર્વસ્ત્ર-નિરાવૃત્ત છબીમાં ડાઘ થઈ જાશે ભરમ.
 નામ, રૂપ, ગુણ, ઓળખાણે, આછર્યા પાણી થિયાં,
 એક બસ એક જ ધૂને રમમાણ હો એવો ભરમ.

બે કાવ્યો | પ્રવીણ દરજી

૧. વિસર્જન

આશ્ચર્યમ્

માણસે એની સમાપ્તિની

પૂર્ણ તૈયારીઓ કરી દીધી જણાય છે

રાહ જોવાય છે કેવળ ઘોષણાની !

બહુ થયું હવે...

સંભવ છે કે સાત સૂર્ય

એકસાથે ચંડ-પ્રચંડ રૂપે ધગધગી રહે —

ડારતા, દમતા, દઝાડતા

ઊછળતા સમુદ્રો એકસાથે શોષાઈ રહે

અથવા ઊલટું પણ થઈ શકે

સમુદ્રોનું રૌદ્ર જળ

છાકોટા-હાકોટા સાથે ધસમસી રહે યોગરદમ

શેષ અગ્નિ અને જળ બધે જ, બધે જ

બહુ થયું હવે...

એવું પણ બને

અર્જુનને પ્રબોધી રહેલ કૃષ્ણ

અસમંજસ ક્ષણે

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધને બદલે

પોતાના જ વિકરાળ રૂપને વિસ્તારી

તીણી, રાક્ષસી દાઢો વડે

વિશ્વને જ કોળિયો બનાવી રહે
ખેલ ખતમ !
અગિયારમા અધ્યાયે જ અચ્યુતમ્ !
બહુ થયું હવે...

એવું પણ બને
પોતાની સમાપ્તિનું માણસે ખુદે જ
પોતાના ગર્ભમાં યુગોથી ઉછેર્યા કર્યું હોય
કોઈ અજ્ઞબ પુરાકલ્પન
એ પણ કારણ બની શકે એના અંતનું
કદાચ વધારે સાચું કારણ
બસ, બહુ થયું હવે...

૨. સર્જન

વળી એક તરોતાજ સૂરજ
મુશ્કરાતો ચંદ્ર
ખળખળ વહેતાં અમૃત શાં જળ
રમ્ય, મનભાવન સ્થળ-સ્થળો
સંભવતઃ નવોનકોર, જુદી માટીનો
માનવ — ઈશ્વરનો જોડિયો !

પેલું કુકનુસ કે હુમા
મુખમાંથી આગ ઓકતાં ઓકતાં
મંદ-સુમંદ-મધુર ગીત ગાશે
ગ્રીકો અને સૌ કોઈ એ ગીતોથી
ઝૂમી ઊઠશે...
નૃત્યમાં જોડાશે...
હુમા જગતગુરુ બનશે
વિસર્જન અને સર્જનની પાઠશાળા ચાલશે
ઋગ્વેદના પરમ પુરુષના મુખમાંથી
અગ્નિ ભિન્ન રીતે પ્રકટી રહેશે
કબીરનું 'અગ્નિપાખી' ઊડાઊડ કરી રહેશે સર્વત્ર
નવો જન્મ, જન્મોત્સવ !
નવો લય,
નવું બ્રહ્માંડ

ચાલો, વિનાશ વહોરી લઈએ,
ચાલો, પુનઃ જન્મી રહીએ...

હા,
એવું બને કે
ચંદ્ર સૂરજ બની જાય,
સૂરજ ચંદ્ર થઈ રહે
દિવસે અંધકાર થઈ રહે
રાત્રે પ્રકાશ,
સુદ વદ બની જાય ને વદ સુદ
પશુ માણસમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય
માણસ પશુમાં...!
આ સર્જનમાં આ અથવા આવી તેવી
ભરી ભરી સંભાવનાઓ છે !

કવિતા વિશે કેટલુંક | પરેશ દવે

આ નદી
એટલે જ મહત્ત્વની છે
કેમ કે અહીં માછલી પકડાય છે અને
હાથ વહી જાય છે.
આ એ જ રસ્તો છે
જ્યાં હું ઊભો છું
અને પગલાં
ખોવાય છે.
હું એવા ઊંટની તલાશમાં છું
જે રણ સમેટીને આગળ નીકળી ગયું છે.
અહીં
મુઠ્ઠીમાં આકાશ હોય છે ને
ક્યાંય પંખી નથી હોતાં.

નિ:શેષ | ધીરેન્દ્ર મહેતા

અંજલિઓ અપાઈ રહી. સગાંવહાલાં વીખરાઈ ગયાં. પછી ધીમે રહીને કોણ જાણે કયે ખૂણેથી એ શબ પાસે આવી. બાજુના થાળમાં ફૂલોની બચેલી પાંદડીઓ પડી હતી. એ તરફ લંબાતા હાથને એણે રોકી લીધો. પણ એને ખબર ન પડી એમ બરાબર શબના ઢંકાયેલા ચહેરા પર કશુંક ભર્યું અને ફેલાતું ફેલાતું નિ:શેષ થઈ ગયું. એ ધીમે રહીને આવી હતી તેમ પાછી ફરી.

આકાર | નસીમ મહુવાકર

રેસ્ટોરાંના ખૂણે કાચના પાર્ટિશન પાસે રહેલી બે ખાલી ખુરશી અને નાનકડા ટેબલ પર ઊડીને જતી નજરને વારંવાર પાછી ખેંચવા પ્રિયા મથતી રહી. કોઈ ચુંબકીય આકર્ષણ હતું એ ખૂણામાં.

‘મે’મ ઓર્ડર પ્લીઝ.’

‘એક ગ્રિલ સેન્ડવિચ અને એક કોલ્ડ કોફી.’

‘ઓ.કે. મે’મ.’

વેઈટર ગયો. પ્રિયાની નજર ફરી એ ખૂણાને ખોતરવા માંડી.

ફોન પર થયેલા એકરાર પછી પહેલી વખત પ્રતીકને મળી એ રેસ્ટોરાંનો ખૂણો અદલ આવો જ. એ પહોંચી ત્યારે એ રાહ જોતો હતો. ફોન પર સહજતાથી થતી વાતો આંખો મળતાં ગળચટ્ટી મૂંઝવણમાં ફરી ગયેલી. હળવું સ્મિત ફરકાવી આંખો નમી જતી. હૃદયનો થરકાટ હોઠ પર ફરફરી ઊઠતો. વેઈટર ઓર્ડર લેવા આવેલો.

‘શું લઈશ પ્રિયા !’

‘ગમે તે ચાલશે !’

‘બે ગ્રિલ સેન્ડવિચ અને બે કોલ્ડ કોફી.’ પ્રતીકે ઓર્ડર આપેલો.

વેઈટરના ગયા પછી પ્રતીક એની ખુરશી પ્રિયાની નજીક ખેંચી બેઠો. અનાયાસ પ્રિયાનો હાથ એના હાથમાં જતો રહ્યો, અને પ્રતીક એને પસવારતો રહ્યો. પળભરમાં બધું ભર્યું ભર્યું. બસ, આ ક્ષણોનો કાફલો આમ સતત ચાલતો રહે.

વેઈટર બંનેની સેન્ડવિચ અને કોફી મૂકી ગયો. કોફીનો મગ જોઈ એ મલકાઈ.

‘પ્રતીક, આ લોકોનેય ખબર પડી જતી હશે ?’

‘કેમ ?’

‘કોફી મગમાં જો.’

બ્રાઉન કલરની કોફીના વચ્ચેના ભાગમાં રહેલા ગાઢા દૂધને હૃદયાકાર અપાયેલો.

‘અરે ! આ લોકોએ ખરેખર આવી ડિઝાઇન બનાવી હશે કે આપોઆપ થઈ હશે ?’ પ્રતીકે આશ્ચર્ય છતું કર્યું.

‘કેમ ખબર ? તું પૂછી જો. આવા મોડર્ન કોફીબારમાં બધું શક્ય છે.’

‘નથી પૂછવું. જે છે એ મજાનું છે.’

પ્રિયા શુગર પાઉચ તોડી કોફીમાં નાખવા ગઈ કે પ્રતીકે એનો હાથ રોકી લીધો.

‘અરે, આ મોળી હશે.’

‘ભલે રહી. પે’લા તું એક ‘સીપ’ લે.’

‘મોળી લાગશે પ્રતીક.’

‘બીજા ઘૂંટડે હું ગળી કરી દઈશ. જોને કેવું સરસ હૃદય બનાવીને આપ્યું છે. એના પર શુગર નાખી ચમચી ફેરવીશું તો વલોવાઈ જાય.’

શુગર વગરની કોફી વારાફરતી ઘૂંટડા ભરી પિવાતી રહી. હૃદય એ ઘૂંટડાઓની મીઠાશમાં ઓળઘોળ થતું રહ્યું.

‘મેડમ, આપનો ઓર્ડર.’

વેઈટરે એની સેન્ડવિચ અને કોફી ટેબલ પર મૂકી. એણે કોફીના મગમાં નજર કરી. કચ્છઈ રંગની વચ્ચે સફેદ દૂધ માત્ર ગોળાકારે ફરી રહ્યું, એક મોટું શૂન્ય જાણે.

પ્રિયાએ ચમચીથી કોફી ઝડપથી હલાવી નાખી. શૂન્યાકાર વલોવાઈ કચ્છઈ થઈ ગયો. શુગર વગરની તૂરી કોફીના એક સામટા બે-ચાર ઘૂંટડા એ પી ગઈ. એ ખૂણાના ટેબલ-ખુરશી પર વળી વળીને જતી નજરને એણે કોફીના કડવા કચ્છઈ રંગમાં ડુબાડી દીધી.

વેઈટિંગ રૂમ - ૧૫

બહાદુરભાઈ જ. વાંક

શહેરમાં રહું છું, છતાં મને એક ટેવ પડી ગઈ છે. કોઈ પણ કારણ વગર રોજ સાંજના અહીંના સ્ટેશનના વેઈટિંગ રૂમમાં પ્રતીક્ષા કરવાની. સાચું કહું તો સાહિત્યકાર અને ચિત્રકાર હોવાને કારણે નિરીક્ષણ કરવાની એક ટેવ પડી ગઈ છે. વેઈટિંગ રૂમમાં બેઠેલા યાત્રાળુઓના હાવભાવ અને તેમની પ્રત્યેક અંગભગિઓના સ્કેચિંગને કાગળમાં ઉતારતો રહું છું.

જ્યારે હું મારા કામમાં તનમય બની જાઉં છું ત્યારે બાજુના કે સામેના બાંકડા ઉપર બેઠેલા મુસાફરો મને પૂછવા વગર રહેતા નથી : ‘શું ચિત્રકાર છો ? કયા ગામથી આવ્યા છો. તમારે ક્યાં જવાનું છે ?’

એક પછી એક પુછાયેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનો હું કંટાળો અનુભવતો રહું છું. છતાં વિનમ્રતાથી જવાબ આપતો રહું છું : ‘નહૂટકે મારે બોલવાની ફરજ પડે છે : ‘મિત્ર, મને મારા કામમાં ખલેલ પડે છે. ને હું મારા કામમાં પાછો ગૂંચવાઈ જાઉં છું.’

થોડીવાર પછી વાર્તા લખવાના વિચારમાં હું ડૂબી જાઉં છું. — કાગળ કાઢી લખવા માંડું છું. ને મારા કામમાં એટલો બધો મશગૂલ થઈ જાઉં છું કે બાંકડા પર બેઠેલા એક મુસાફર પાછા મને પ્રશ્નો કરતા રહે છે : ‘શું સાહિત્યકાર છો કે ચિત્રકાર ?’

તેમના પ્રશ્નોથી પાછી મારી લિંક કપાઈ જાય છે. એ ભાઈને હું કાંઈ પણ જવાબ આપવાની દરકાર કરતો નથી. થોડી વાર ચૂપચાપ બેઠો રહું છું. પેલા મુસાફર પ્રત્યે જરા રોસ વ્યક્ત કરતાં હું કહું છું : ‘મિત્ર, મારા વિશે જાણવાની તમને આટલી બધી ઉત્સુકતા કેમ છે એ જ તો મને સમજાતું નથી !’

‘ઉત્સુકતા તો નહીં. આ નિમિત્તે આપણી ઓળખાણ થાય ને આપણે એકમેકની નજીક આવી શકીએ ને !’ ફરી પેલો મુસાફર અનુરોધ કરતાં કહે છે.

‘મિત્ર સિગારેટ પીઓ છો ને ?’ એક સિગારેટ મારા તરફ લંબાવે છે.

ફરી બેચેની અનુભવતાં હું કહું છું, હું સિગારેટ પીતો નથી.

પેલો મુસાફર મારા જવાબથી થોડો નારાજ થઈ જાય છે.

દસ-પંદર મિનિટ પછી પાછો એ મુસાફર ફરી ફરી મને પ્રશ્નો કરવા માંડે છે.

‘આજનું વર્તમાનપત્ર જોયું ?’ ને તે મારા તરફ છાપું લંબાવે છે.

હું એકદમ નાપુશ થતાં તેમનો જરા ઊધડો લઈ લેતો હોઉં તેમ કહું છું : ‘મિત્ર,

તમે તો હદ કરી.

પેલો મુસાફર પાછો ચૂપ થઈ જાય છે. ત્યાં બહારથી એક છોકરો બૂટ-પોલિશવાળો મારી પાસે આવી અનુરોધ કરતાં કહે છે : 'લાવો સાહેબ ! તમારા બૂટને પોલિશ કરી આપું.'

હું જોડા કાઢી એ છોકરા પાસે મૂકું છું. તે જોડા હાથમાં લઈ પોલિશ કરવા માંડે છે. ત્યાં અચાનક બે પોલીસવાળા મારી પાસે આવી એ છોકરાની ઝડતી કરતાં રહે છે : 'સાહેબ, આ છોકરો કોઈનું ખિસ્સું કાપી આવ્યો હોય એટલે અમે તેની ઝડતી કરવા માગીએ છીએ ને પોલીસવાળા છોકરાની ઝડતી કરતાં જુએ છે તો છોકરાના ખિસ્સામાંથી બેચાર બિસ્કિટ નીકળે છે. એટલે પોલીસવાળા અંદરોઅંદર વાતો કરતા રૂમમાંથી બહાર નીકળી જાય છે : 'આપણે બિચારાને નકામો હેરાન કર્યો.'

હું ઝડપથી બહાર નીકળી ઘર તરફનો રસ્તો પકડવા જાઉં છું, ત્યાં ફરી એક મુસાફર મને પૂછ્યા વગર રહેતો નથી. મને આશ્ચર્ય એ વાતનું થાય છે કે બીજા પાસેથી જાણવા મળ્યા પ્રમાણે તમે આ શહેરમાં જ રહો છો. છતાં અહીં રોજ રોજ શા માટે આવો છો ?'

'મિત્ર, એની તો મને પણ ખબર નથી પછી હું તમને શું જવાબ આપું ?'

સાહિત્યવૃત્ત મોકલવા માટે ઈમેઇલ આઈડી

આપની આસપાસ થતી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ, જેમાં આપ ઉપસ્થિત રહ્યા હો, આપે ભાગ લીધો હોય કે પછી આપે આયોજન કર્યું હોય તો એ કાર્યક્રમ વિશેની ટૂંકી નોંધ ઈમેઇલ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મોકલી શકો છો. નોંધ જે ફોન્ટમાં કંપોઝ કરી હોય એ ફોન્ટ સાથે અચૂક મોકલવા. એ માટેનું ઈમેઇલ આઈડી છે : vruttparabgsp2018@gmail.com

ગુજરી

રમેશ કોઠારી

રવિવારની સવારે, શહેરીજનો ક્યાંક મોર્નિંગવોક બાદ પાછાં ફરી રહ્યાં છે. શિક્ષકો કોચિંગ ક્લાસમાં મોડા ન પડાય એ ચિંતામાં વાહન ઝડપથી હંકારી રહ્યા છે. ભાવિકજનો હવેલી, દેરાસર કે દેવળ તરફ ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને ગતિ કરી રહ્યા છે, કોઈ યુવાન દંપતી ‘મોર્નિંગ શો’માં ફિલ્મ જોવા જઈ રહ્યા છે, કોઈ એક જ ફેરામાં દૂધ, વર્તમાનપત્રો અને ગરમ નાસ્તો લેવા નીકળેલ જોવા મળે છે ત્યારે હું સહેજ આડો ફંટાઈને ‘નદીના પટમાં ભરાતી ગુજરીમાં થોડ કલાકો ગાળવા નીકળી પડું છું. ઉફરા ચાલવાનીય એક મજા હોય છે.

મારો ભલો રિક્ષાવાળોય મને ઓળખી ગયો છે. એની રિક્ષામાં બેસતાંવેંત મને કહે છે, ‘સા’બ, ગુજરી તરફ જ લઈ લઉં ને?’ વેઈટિંગ ચાર્જની પરવા કર્યા વિના મારે જેટલું રોકાવું હોય તેટલા સમય માટે રાહ જોતો ઊભો રહે છે.

આ ગુજરી બજારમાં પ્રવેશ કરતાંવેંત, નીચે પાથરણા પર વેચવા કાઢેલી જાતજાતની ચીજવસ્તુઓ બિછાવીને, ગ્રાહકની પ્રતીક્ષા કરતા, નાના દુકાનદારો જોવા મળે છે, જેમની પાસેથી અરીસા, પાકીટ, માળા, ચપ્પુ, કાતર, છરી, બંગડીઓ વગેરે મળી રહે. તો આયુર્વેદિક દવાઓ લઈને બેઠેલો કોઈ વૈદ્ય કે યુનાની પદ્ધતિથી ઈલાજ કરનાર હકીમ, તમારું ભવિષ્ય જોઈ આપનાર જ્યોતિષી, હિમાલયમાં વર્ષોની સાધના કરી, સિદ્ધિ મેળવી આવનાર સાધક પણ મળે — જે તમારા દામ્પત્યજીવનની મડાગાંઠ ઉકેલી આપવાનો કે કામણ કરી શત્રુને મહાત કરવાનો કે રિસાયેલી પ્રેમિકા સાથે મનમેળ કરાવી આપવાનો દાવો કરતો હોય. આ બધું જોતાં જોતાં હું આગળ વધું છું.

આમ તો, ગુજરીમાં બધાં જાણે આનંદ લૂંટાવવા જ બેઠાં છે. ખુદ એમને પણ ખબર નહીં હોય તેમ આપણા સંતપ્ત મન પર ઠંડકનો છંટકાવ કરે છે પણ અહીંનું એક દૃશ્ય મને વિશુભ્ય કરી જાય છે. કોઈ વ્યક્તિ, સાવ નિર્લેપભાવે, બકરાના ગળામાં ભરાવેલી રસ્સીનો છેડો હાથમાં રાખી, ભીડમાંથી માર્ગ કરી ચાલે છે. હું અંદરથી હચમચી જાઉં છું. બીજી બધી વસ્તુઓ તો વેચાયા પછીય, ભલે અન્યત્ર, ટકશે પણ આ અબોલ પ્રાણી ?

થોડું આગળ વધી, ગુજરીના હાર્દ સમા વિસ્તારમાં પ્રવેશું છું. અહીં અસંખ્ય સંવેદનશીલ જનોનું શૈશવ ઠલવાયેલું જોવા મળે છે. આ એ વિશ્વના અવશેષો લઈને આવે છે, જેને આપણે અનિચ્છાએ છોડવાની ફરજ પડી છે. ક્યારેક જે ખૂબ ઉપયોગી હતી, સહજપણે દૃષ્ટિગોચર થતી રહેતી હતી, સહેજ પણ અગવડરૂપ લાગતી નહોતી — ઘરવખરીની તે ચીજવસ્તુઓ આજે ‘ગુજરી’રૂપી વૃદ્ધાશ્રમમાં આવી ગઈ છે. એમને

કદાચ અપેક્ષા રહેતી પણ હોય કે કોઈ ભાન ભૂલેલા સંતાનને સમજ આવવાથી, માનભેર પોતાને સ્વસ્થાને લઈ પણ જાય.

અહીં તાંબાપિત્તળનાં વાસણો, તૂટેલું કબાટ, ટેબલ, ખુરશી, પલંગ, જૂના મોડેલનો ટેલિફોન, રેડિયો, લોલકવાળી ઘડિયાળ, ઘંટી, કેમેરા, છત્રી તમને સાદ પાડતાં જણાય છે. તમારી નજર ત્યાંથી ખસવાનું નામ લેતી નથી. પેલા કવિએ કલ્પના કરી છે તેમ, ઈશ્વરે ઉપર રમકડાંની દુકાન ખોલી છે એટલે નીચે આવીને મારા પિતા, માતા, ભાઈ, બહેન, દાદા, દાદી વગેરેને એક કોથળામાં નાખીને લઈ જાય છે. મને પણ એ ઈશ્વરની જેમ, મોટા કોથળામાં, ગુજરીની તમામ વસ્તુઓ ભરીને લઈ જવાનું મન થાય છે. ભૂતકાળને સજીવન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. ફરી એક વાર ઘડિયાળના ટકોરા સાંભળવા મળે, ફરી એક વાર ઘંટી પાસે બેસીને દળણું કરતાં બા અને કાકીની વાતો સાંભળવા મળે, ફરી એક વાર વાસણોની કલાઈ કરનારાને બોલાવવાનું થાય, ફરી એક વાર આંગણામાં ખાટલો પાથરી સૂવા મળે... તો કેવું સારું ?

અહીં જૂના, કોઈએ પહેરેલાં, ઊતરેલાં કપડાંનો જથ્થો લઈને ઊભેલો કોઈ લારીવાળો જોવા મળે છે. તેની લારી પાસે કોઈ શ્રમજીવી દંપતી ઊભું છે. બંને તેમના લાડકવાયા બાળક માટે, ખમીસ કે ચડ્ડીની ખરીદીની પસંદગીમાં અટવાયેલા જોવા મળે છે. ‘લઈ લો, આટલા સસ્તામાં બીજે ક્યાંય નહીં મળે.’ પણ ‘મોંઘું પરવડે નહીં અને સસ્તું નજરમાં ન આવે.’ એવો ઘાટ હોય તો પ્રેમાળ પિતા શું કરે ? હલાલ થવા જઈ રહેલા બકરાને જોઈને પહેલી વાર આંખો ભીની થઈ તો સ્વપ્નોને મારીને પેટમાં જ દફનાવી દેનાર પિતાને જોઈને બીજી વાર. કેટકેટલાં માટે આંસુ સારવાં ?

અહીંથી ખસીને પહોંચું છું મારા જેવા પુસ્તકરસિયાઓ માટે સ્વર્ગ સમાન પુસ્તક-બજારમાં. જેટલો આનંદ જૂનાં પુસ્તકોનાં દર્શનથી થાય છે એટલો જ આનંદ એમને શોધવા, મળવા નીકળી પડેલા આ પુસ્તકપ્રેમીઓને જોઈને. કોઈ ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક, સંશોધક, નિવૃત્ત અમલદાર, રાજકારણી, લેખક, ગૃહિણી, વિદેશી પર્યટક, સંન્યાસી, વ્યાપારી – ધર્મ, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રવાસ વગેરેને લગતાં પુસ્તકો ફંફોસતા જોવા મળે. જેવી જેની રુચિ.

મોબાઈલ માહિતી માટે હાથવગો છે, માગો તે પુસ્તક મળી જાય પણ પુસ્તક એ પુસ્તક. તેની અવેજીમાં કશું ન આવે. કોઈ સાંજે બારી પાસે બેઠા હોઈએ, બહાર વરસાદની ઝરમર ચાલુ હોય અને હાથમાં હોય ખૂબ ભાવતું કોઈ કવિતા કે નિબંધનું પુસ્તક. પછી જોઈએ શું ?

‘હેરિટેજ સિટી’નો દરજ્જો મળવાથી કૂલ્યા ન સમાતા આપણે પોળના કોઈ ખખડખજ મકાનમાં – જ્યાં વડવાઓની ત્રણ પેઢી રહી ચૂકી હોય, જ્યાં હીંચકો હોય, પાણિયારું હોય, ઘંટી હોય, દીવાલો પર પૂર્વજોના ભવ્ય ફોટા હોય, પૂજાક્ષ હોય, ખાટલા હોય, જૂની ઢબનું રસોડું હોય, પાણીનો સંગ્રહ કરવાનું ટાંકું હોય, ગોખલા હોય, ખીંટીઓ હોય – રહેવાનું કેમ પસંદ નહીં કરતા હોઈએ ?

ગુજરીની મુલાકાત દરમિયાન લાગે છે કે સંવેદનશીલ વ્યક્તિઓની હાલત દયાજનક છે કારણ કે તે વીતી ગયેલા સમય સાથે છેડો ફાડી શકતા નથી અને નવા

પ્રવાહો સાથે અનુકૂલન સાધ્યા વિના ચાલે એમ નથી.

અત્યારે માત્ર ગુજરીમાં, પસ્તીવાળા કે ભંગાર વેચનારને ત્યાં જોવા મળતી ચીજવસ્તુઓ ક્યારેક ‘સ્ટેટસ સિમ્બોલ’ ગણાતી હશે, એની માલિકી બદલ ગર્વ અનુભવાતો હશે. આજે એન્ડ્રોઇડ ફોન, લેપટોપ, કમ્પ્યુટર, જિન્સનાં વસ્ત્રો, વુડલેન્ડ પગરખાંથી ભલે બીજા કરતાં ચડિયાતા હોવાનો આનંદ મળે; પણ છેવટે તેમનો વિસામો તો ગુજરીમાં જ હોવાનો.

પોતાની માલિકીની કોઈ વસ્તુ, તેના પ્રત્યે ખૂબ મમત્વ હોવા છતાં, ગુજરી ભેગી કરતાં જીવ કેવી રીતે ચાલતો હશે? વડવાઓ તો ‘સંઘર્ષો સાપ પણ કામનો’ એમ માની, એક વાર વસાવેલી વસ્તુ કાઢી નાખવા ઝટ રાજી થતા નહોતા. ‘આજકાલ તાંબા-પિત્તળનાં વાસણોનો કોણ ઉપયોગ કરે છે? લેન્ડલાઈન ફોન કોણ રાખે છે? ખાટલા પર કોણ સૂઈ જાય છે? સગડીમાં કોલસા રાખી તાપણું કોણ કરે છે? દીવાલો પર ખીટીઓ કાઢી તેના પર કપડાં કોણ ભરાવે છે?’

આ બધી દલીલોને ભેદીનેય અંતઃકરણ સળવળે ત્યારે કાઠિયાવાડી હોટલમાં રોટલો, ખીચડી ખાવા જઈએ કે ફાર્મ હાઉસમાં થોડા કલાકો ગાળી આવીએ.

જૂના ફર્નિચરની વાત બાજુએ રહી, પણ વયસ્ક માતાપિતાને જ ‘ફર્નિચર’ કે ‘ડસ્ટબિન’ ગણવામાં આવતાં હોય ત્યારે ગુજરી અને ઘરડાઘર વચ્ચેનો ભેદ ઓગળી જાય છે.

ગુજરીમાંથી ભલે કશું જ ન ખરીદવું હોય પણ એની હવાથી ફેફસાં ભરી લેવાનું આકર્ષણ ખાળી શકાતું નથી. ‘ગુજરી એ જ મારું ગુજરાત’ જેનો પ્રચાર કરતાં બુલંદ અવાજે, શહેરીજનોને સંભળાવવાનું મન થાય છે, ‘કુછ ઘંટે તો ગુજારિયે ગુજરીમેં.’

ગુજરીમાં પુસ્તકો ફેંદતાં ક્યારેક એવું પુસ્તક હાથમાં આવી જાય છે કે જે તેના સર્જક દ્વારા કોઈને ભેટ આપવામાં આવ્યું હોય. આવું બને એટલે આશ્ચર્ય, આઘાત અને રોષની લાગણી જન્મે છે. ઘડીભર થાય છે આ પુસ્તક તે ભલા સર્જકને બતાવી તેનું ભ્રમ-નિરસન કરું, પણ જાત પર કબજો મેળવી લઉં છું – સંબંધોનું પોત તો, મોટેભાગે, પાતળું જ રહેવાનું.

મજાકમાં કહેવાયું છે તેમ, પાણીમાં પડેલી ભેંસ અને ખરીદી કરવા દુકાનમાં ગયેલી સ્ત્રી – પાછાં આવે ત્યારે ખરાં. ગુજરીમાં ગયેલી વ્યક્તિનો આ વિધાનમાં ઉમેરો થઈ શકે. તમને ખસવા ન દેનાર ઘણાં પરિબળો અહીં છે. એટલે જવું રહ્યું. આવતાં અટકાવનારને અવગણી દાખલ થયા બાદ, બહાર નીકળતાં અટકાવનારને નારાજ કરવાનું સાહસ ઝટ ખેડી શકાતું નથી. કદાચ અપ્રસ્તુત લાગે પણ ‘મરીઝ’ની આ પંક્તિઓ ટાંકવાની લાલચ રોકી શકતો નથી,

‘બધો આધાર છે એની જતી વેળાના જોવા પર !

મિલનમાંથી નથી મળતા મહોબ્બતના પુરાવા !

ગુજરી મારી પ્રેમિકા છે. જતાં જતાંય એક વાર પાછું વળીને જોવાની લાલચ રોકી શકતો નથી.

બે કાવ્યો | પાબ્લો નેરુદા

અનુ. રમણીક અગ્રાવત

પાબ્લો નેરુદા : જ. ૧૯૦૪(પરાલ) - અ. ૧૯૭૩. દક્ષિણ અમેરિકાની વનશ્રીને દિલના ઊંડાણથી ચાહનારા નેરુદાની કવિતામાં અને જીવનમાં પોતાની ભૂમિ માટેનો પ્યાર છલકતો દેખાય છે. સમુદ્ર, પથ્થર, ફીણ, ઝાકળ અને પોતાની માતૃભૂમિના અદના માણસ માટેનો પ્રેમ એમનાં કાવ્યોમાં અભરે ભર્યો છે. ૧૯૨૭ અને ૧૯૪૭માં એમણે ભારતની મુલાકાત લીધી હતી. ૧૯૭૦માં તેઓ ચિલીના રાષ્ટ્રપતિપદના ઉમેદવાર જાહેર થયેલા, પરંતુ નેરુદાએ એ પ્રસ્તાવ નકારી કાઢેલો. આશરે ૬૦થી વધારે પુસ્તકોના લેખક પાબ્લો નેરુદાનું ૧૯૭૧માં સાહિત્ય માટેના નોબેલ પુરસ્કારથી સન્માન થયું હતું.

૧. કૂતરાનું માતમ

મારો કૂતરો મરી ગયો.

મારા બગીચામાં જૂનાં કાટ ખાઈ ગયેલાં મશીનની બાજુમાં
મેં એને દાટ્યો છે.

કોઈક દિવસ હું એને ત્યાં મળીશ,

પરંતુ હાલ તો એ

એનાં શરદીવાળાં નાક, ફુવડ રીતભાત અને

લાંબા બરછટ વાળ સહિત જતો રહ્યો છે

અને ભૌતિકવાદી એવો હું

આકાશમાં કોઈ પણ સ્વર્ગમાં માનતો નથી.

મને ખાતરી છે કે મને સ્વર્ગ મળે નહીં.

હા, શ્વાનસ્વર્ગમાં મને વિશ્વાસ છે.

એની પંખા જેવી પૂંછડી ફરકાવતો

મારો કૂતરો ત્યાં મારી રાહ જોશે.

આ પૃથ્વી પર ક્યારેય ગુલામ મનોદશા ભોગવી નથી

એવા સાથીદારને ગુમાવ્યાનાં દુઃખની

મારે કોઈ વાત કરવી નથી.

શાકભાજી જે અધિકાર આપણા પર ભોગવે છે

એવી મિત્રતા મારે એની સાથે હતી.

કોઈ દૂરના તારા સાથે હોય એવી

કોઈ માથાકૂટ વિનાની, કશી જ અતિશયોક્તિ વિનાની.
એ કદી મારાં કપડાં બગાડતો નહીં
કદી વાળથી ભરી મૂકે નહીં, કે એની ખૂજલી વળગાડે નહીં
કદી મારા ગોઠણ સાથે બીજા કૂતરાઓની જેમ
કામેચ્છા સંતોષવા ઘસાય નહીં.

માત્ર સમય વેડફવા કે અમસ્તું માન આપવા
એ કદી જોતો નહીં.
એની આંખોના ભાવ શુદ્ધતમ હતા.
એની નજર મને ભરપૂર કરતી
જાણે મારા એકલા માટે જ એ ખાસ હતી.
એના ઊબડખાબડ અને પ્રેમાળ જીવનમાં
એ હંમેશાં રહ્યો મારી નજીક —
કદીય હેરાન કર્યા વિના, કદીય કશી માગણી વિના.

ઊડાઊડ કરતા પંખીઓથી છલોછલ
ઈસ્લા નેગ્રાના દરિયાકાંઠે અમે ફરતાં.
એની વેગીલી કૂદાકૂદ,
એની સ્થાળી પૂંછડીની મને ઈર્ષા થતી.
મારો રખડુ કૂતરો, ગંધાતો કૂતરો
એની સોનેરી પૂંછડી ઊંચી કરી
દરિયાનાં મોજાઓની વાછંટ સાથે રમત કરતો.

આનંદી આનંદી આનંદી
બેશરમ મનોવૃત્તિનાં સામ્રાજ્યમાં
માત્ર કૂતરાઓને જ આવડે
આનંદી કેવી રીતે રહેવાય.

- તો એ ગયો. મેં એને દફનાવી દીધો છે.
બધું પૂરું થયું.

૨. ઉપકલા

શિયાળામાં આપણે ટાપુમાં ગયેલાં
એ તને યાદ છે ?
ટાઢોબોળ તાજ પહેરાવેલો
દરિયાએ આપણને.
આપણે પસાર થયાં ત્યારે
દીવાલો પર ચઢતાં દ્રાક્ષના વેલાઓ પરથી
પાકાં પાંદડાંઓ ખરખર ખરી પડતાં હતાં.
તુંય મારી છાતી પર થરથરતાં ચંપાયેલાં

કોમળ પાંદ જેવી હતી.
 જીવનની ગતિએ ત્યાં મૂકી હતી તને.
 પહેલાં તો હું તને જોઈ પણ નહોતો શક્યો
 ખબરેય ન પડી
 કે તું મારી જોડે ચાલી રહી છે
 તારાં મૂળિયાંએ મારી છાતીને વીંધી નાખી હતી
 રૂબ્યાં એ મારા લોહીના તાણાવાણામાં
 ફૂટ્યા મારા મોંએથી
 મારામાં વિકસ્યાં
 તારી હાજરી બિલકુલ છૂપી
 ડાળી પરનું અદૃશ્ય પાંદ
 મારું હૃદય ફળો અને રવથી
 એકાએક તૃપ્ત થયું
 ખૂબ જ રાહ જોતાં મકાનનો
 તેં કબજો લીધો
 અને અજવાળું કર્યું.

*

શેવાળ અને પથ્થરોના ટાપુઓ
 તેં ગણગણેલાં રહસ્યમય ગીતનાં
 ભેદી પડઘાથી ગુંજી ઊઠ્યા
 અને પથ્થરોની તિરાડો વચ્ચેથી
 અવનવીન ઉચ્ચારણ કરતાં
 ફૂલો ખીલ્યાં
 ઝળહળતા છોડ તારું નામ બોલ્યા
 પથ્થરોએ ઊંચા થઈને
 દીવાલ જેવો આકરો ઢોળ રચ્યો
 મારું ગાન ઓળખાયું વહાલી
 બધે, બધેથી જ ઉચ્ચારાતો હતો
 તારો પ્રેમ, મારો પ્રેમ, વહાલી
 પૃથ્વી, સમય, સમુદ્ર, ટાપુ, જીવન, મોજાં
 અડધું મોં ખોલી જમીનમાં પડેલાં બીજ સુધ્ધાં,
 આળસ મરડતાં ફૂલો,
 વસંતની હલચલ,
 બધાં, બધાં જ આપણને સ્વીકારે છે
 આપણો પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો
 દીવાલોની બહાર
 પવનમાં
 રાત્રીમાં

પૃથ્વીમાં
 એથી જ જાણે છે તારું નામ
 માટી અને પુષ્પો
 કાદવ અને મૂળિયાં
 જાણે છે તેઓ કે મારું મુખ તારા મુખ સાથે જોડાયેલું છે
 કેમ કે આપણે સાથે જ ભૂમિમાં વવાયેલાં છીએ
 આ માત્ર આપણે જ જાણીએ છીએ તેવું નથી
 આપણે સાથે જ ઉઝરીશું
 ખીલીશું સાથે જ
 અને એથી
 આપણે જતાં રહીશું તે પછી પણ
 પથ્થરોમાં ઊગેલાં ગુલાબની પાંખડીઓ પર
 તારું નામ હશે
 અસ્પષ્ટ હશે મારું નામ
 સૌને એની જાણ છે
 કશાં જ રહસ્યો નથી આપણાં
 સાથે જ ઊછર્યાં છીએ આપણે
 પરંતુ આપણને તેની જાણ નથી
 સમુદ્ર જાણે છે આપણાં પ્રેમને
 ઊંચા ઊંચા ખડકો જાણે છે કે
 આપણાં ચુંબનો
 ફલિત થયાં છે :
 ફૂલોનાં જીવતાં મુખમાંથી
 તિરાડોમાં રેડાતી અનહદ લાલચટક શુદ્ધતામાંથી.
 આપણો પ્રેમ, આપણાં ચુંબનો
 મારા અને તારા મુખને જોડે છે
 શાશ્વત પુષ્પની જેમ.
 મારા પ્રેમ,
 મધુ વસંત,
 પુષ્પો અને સમુદ્ર આપણી ચોતરફ
 શિયાળામાં
 જ્યારે પવન તારું નામ ગણગણવું શરૂ કરે
 આપણે તેને રોકી શકીએ નહીં
 અત્યારે પણ તે ગણગણે છે.
 પાંદડાંઓને એ ખબર ન હતી
 કે તું પણ એક પાંદડ હતી
 મૂળિયાં જાણતાં નથી
 કે તું પણ મને શોધે છે

મારી છાતીમાં.
 પ્રેમ, પ્રેમ
 વસંત
 આપણને આપે છે આકાશ
 પરંતુ નક્કર ભૂમિ એ આપણું નામ
 આપણો પ્રેમ વ્યાપ્ત છે પૃથ્વી પર બધા જ સમયમાં.
 એકમેકને પ્રેમ કરતાં — મારો હાથ
 તારી રેતીની ડોક હેઠળ —
 આપણે રાહ જોઈશું
 આ ટાપુ પર
 જમીન અને સમય બદલાય તેની
 તૂટેલી બારીમાંથી પાનખર જાય તેની
 મૂંગા મૂંગા ચઢતા વેલાઓ પરથી પાંદડાંઓ ખરે તેની
 આપણે રાહ જોઈશું
 આપણા સાથીની
 રાતી આંખવાળા આપણા સાથી
 આગની,
 ટાપુની સરહદોને પવન ફરી ધ્રુજાવશે
 એકમેકને જાણતાં નહીં હોઈએ આપણે સૌ
 શિયાળો
 આપણને શોધી કાઢશે, મારા પ્રેમ
 હંમેશાં
 એ આપણને શોધી કાઢશે, આપણને ખબર છે

 કેમ કે આપણને ડર નથી
 કેમ કે આપણી પાસે છે
 આપણી સાથે
 આગ
 નિરંતર
 આપણી સાથે વસંત નિરંતર
 અને જ્યારે ચઢતા વેલાઓ પરથી
 પાંદડું ખરે છે
 તું જાણે છે, મારા પ્રેમ
 પાંદડાં પર કોનું નામ
 લખેલું હોય છે
 તારું અને મારું એ નામ
 આપણા પ્રેમનું નામ, એકમાત્ર
 હયાતી,
 શિયાળાને વીંધતું તીર

અદમ્ય પ્રેમ
 એક શાશ્વત આગ
 એક પાંદડું
 જીવનવૃક્ષ પરથી
 એ સર્જે છે માળો અને ગાન
 ઠારે છે મૂળને
 આપે છે ફૂલો ને ફળો
 તું જો મારા પ્રેમ
 કેવી રીતે ફરું છું આ ટાપુમાં
 વિશ્વમાં
 વસંતનાં ઝાકળમાં સલામત
 શિયાળાના તડકામાં પાગલ
 આગમાં શાંત
 તારી પાંખડીને
 મારા હાથમાં જાળવીને
 ચાલું છું
 જાણે તારા વિના
 કદી ન ચાલ્યો હોઉં એમ, મારા પ્રેમ.
 જાણે તારા વિના
 કદી ન ચાલી શકતો હોઉં એમ
 ગાઉં છું, જાણે તારા વિના
 કદી ન ગાઈ શકતો હોઉં એમ.

મૂળ સ્પેનિશ કૃતિના અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી ગુજરાતી અનુવાદ

સર્જકત્વની સમાલોચના

ટી. કેડિત્સુ, ભાવાનુવાદ : ભગવાન થાવરાણી

શુભ સવાર. તેઈસોવી વે. અર્થાત્ સર્વેને સુપ્રભાતમ.

આ વર્ષનું ઉદ્ઘાટન-વક્તવ્ય આપવાનો અવસર સાંપડ્યો એ મારા માટે પરમ સૌભાગ્ય છે. આ વર્ષની શરૂઆતમાં પ્રજ્ઞા પટેલ નામનાં સન્નારીએ ફેસબુક પર મારો સંપર્ક કરી જણાવ્યું કે ‘સ્વયમ્’ સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્રે મારા એક કાવ્યનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. હું પોતે ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે બહુ ઓછું જાણું છું પરંતુ સાહિત્યની વિદ્યાર્થિની અને હવે શિક્ષિકા હોવાના નાતે, યશશ્ચન્દ્રજીની એક ભારતીય લેખક અને વિચારક તરીકેની ખ્યાતિ મેં સાંભળી હતી. પ્રજ્ઞાજી અને હું સંપર્કમાં રહ્યાં અને માત્ર થોડાક મહિના અગાઉ સિતાંશુજીએ મારો સંપર્ક કરી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક સત્રમાં આવવા અંગે જણાવ્યું. અને આજે હું આપ સૌ સમક્ષ છું. ખરેખર તો ‘હું સન્માનિત છું’ કહેવામાત્રથી આ ક્ષણની મારી લાગણીઓને વાચા આપી શકાશે નહીં. આ માન્યામાં ન આવે એવી વાત છે ! જો સર્જનશીલતા એ જ આ સત્રના અતિથિ-વિશેષ થવા માટેનો માપદંડ હોય – જોકે એમ જ હોય – તો હું ચોક્કસ કહીશ કે એ સન્માન માટેની મારી પસંદગી, એ આ પ્રતિષ્ઠિત પ્રસંગ માટેની અત્યાર સુધીની બેફામ પસંદગી હશે ! આ વિશ્વના, પોતાના એક નાનકડા ખૂણાની બહારના લોકો માટે છેક અજાણ એવી એક ઊંચીને ઊભી થઈ રહેલી કવયિત્રી આવા શ્રદ્ધેય સમુદાય સમક્ષ ખડી હોય એ ભવ્ય કલ્પનામાત્ર નહીં તો બીજું શું ! અને જે સંભાવનાને મેં દૂર-સુદૂરની કલ્પનામાં પણ ન વિચારી હોય એવું મારું અહીં આપ સમક્ષ હોવું મને એમ વિચારવા પ્રેરે છે કે એક નવા નિશાળિયા અને અજ્ઞાતને અહીં મંચ મધ્યે સ્થાન આપવું, કદાચ પરિષદના આ વર્ષના વિષયવસ્તુનું કોઈક સાંકેતિક અર્થઘટન છે.

તો અંતે આ તક માટે મારે આપની કલ્પનાશીલતાનો આભાર માનવો રહ્યો અને, ગમે તેટલી અધૂરી અને અપાત્ર હોવા છતાં આ તક વેડફાઈ ન જાય એ માટે બધું જ કરી છૂટવું રહ્યું ! મને કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદ્ઘાટન-વક્તવ્ય માટે મારે આ વર્ષના સત્રના વિષય ‘સર્જકત્વની સમાલોચના’ વિશેના મારા વિચારો વિશે બોલવું. એક નાગા સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલી નારી તરીકે જે પદ્ધતિ મને સ્વયંસ્ફુરિત છે એ ‘વાર્તાકથન’ દ્વારા આ વિષયને ન્યાય આપવાની મને અનુમતિ આપો, કારણ કે સાંસ્કૃતિક અને રચનાત્મક અભિવ્યક્તિ માટે હજી પણ અમારા લોકોમાં મૌખિક સંપ્રેષણ એ જ પ્રાથમિક માધ્યમ છે

અને અમારી કેટલીય ઉપજાતિઓમાં સ્ત્રીઓ જ અમારી સામૂહિક અને વ્યક્તિગત કથાઓ — જે અમારી આગવી ઓળખ છે—ની સંગ્રાહક અને વાહક પણ છે.

અમારી ઓળખ. હા, એ જ તો છે વાતનું મૂળ. સર્જકતાનો સાર. સર્જકતા વિના તો માનવ જ મટી જઈએ અને વર્તમાન સંજોગોમાં અસ્તિત્વ જ ગુમાવી બેસીએ એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી — કારણ કે અર્થ વગરનું અસ્તિત્વ શું કામનું ? જો હોવાનો અર્થ સમજીએ અથવા એ સમજીએ કે અર્થપૂર્ણ હોવું એ જ સર્જકતાનું શુદ્ધતમ અને અંતિમ સ્વરૂપ છે તો સર્જકતા એ આપણી ઓળખ અને એ જ આપણે. આપણે વાંચીએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, જોઈએ છીએ કારણ કે આપણે આપણી જાતને નવી નજરે, નવા શબ્દો થકી અને નવી રીતે જોવા ઇચ્છીએ છીએ અથવા; એક સર્જક બીજાને સંબોધે એ રીતે કહું તો આપણે લખીએ, બોલીએ, ગાઈએ, ચીતરીએ, નાચીએ અને ફિલ્માંકન કરીએ છીએ તે એટલા માટે કે આપણે અસ્તિત્વનાં સમાંતર ક્ષેત્રોમાં મુકામ કરવા તત્પર છીએ અને ‘આપણાંમાના અસંખ્ય’ના અન્વેષણ અને ઝાંખી સારુ ઉત્સુક છીએ. આપણે જેમને મળતાં રહીએ છીએ એવાં ‘અન્યો’ની રચનાત્મક અભિવ્યક્તિ જ એમને આપણાંથી અલગ તારવી આપે છે અને સાથોસાથ એ જ એમને આપણાં જેવાં પણ પુરવાર કરી આપે છે.

આમ, જો મારે આપને મારા લોકો — અંગામીઓ — વિશે કહેવું હોય તો શરૂઆત, આપણે જેને આધુનિક સંદર્ભે ઈતિહાસ કહીએ છીએ એ પહેલાંના સમયથી કરવી પડશે. અમે બાકીના વિશ્વનો હિસ્સો બન્યાં એના ઘણા સમય પહેલાં — અપ્રાસંગિક રીતે કહું તો — અમારાં વડવાં એક સ્ત્રી હતાં. અમારી ભાષામાં એ ‘ઉકેપેનુઓફૂ’ અર્થાત્ જન્મદાતા કે દેવીમાતા કહેવાય. લોકવાયકાનુસાર અમે અંગામીઓ એમનાંમાંથી ઊતરી આવ્યા છીએ. ઉકેપેનુઓફૂને એક એવા પુરુષથી બે પુત્રો હતા જે દેખાવે બહુ વિકરાળ હતો અને પોતાનાં સંતાનોથી પણ છુપાતો રહેતો. નસીબજોગે પુત્રોએ રમતાં-રમતાં એને જોઈ લીધો. ઉઘાડા પડી ગયા પછી એને એ જ જગ્યાએ રહેવું યોગ્ય ન લાગ્યું. નાના દીકરાએ એની સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું અને પિતા-પુત્ર પહાડોમાંથી મેદાની ઈલાકામાં જતા રહ્યા. નાનો પછીથી મેદાની પ્રજાનો પૂર્વજ બન્યો અને માતા સંગે રહેલો મોટો અમારો પિતામહ. આ વાયકાની વિચિત્ર વાત એ કે ખરેખર તો આ નાયક અમારો કે અમારા પૂર્વજોનો પૂર્વજ પણ નથી. વિચિત્ર એટલા માટે કે અમારા પ્રકારના પિતૃસત્તાત્મક સમાજમાં અપેક્ષા એવી હોય કે બધી વાતો પિતૃસત્તા પર કેન્દ્રિત હોય. એથી વિરુદ્ધ આ આખી વાતમાં નાયક (કે નાયિકા) એક પત્ની / માતા છે. મૌખિક કથાઓ એકઠી કરવાનું જે કાર્ય હું કરું છું એ દરમિયાન કેટલાક ઉત્તરદાતાઓએ મને એવું કહ્યું કે આ વાત પિતૃસત્તા આરૂઢ થઈ એ પહેલાંની છે. મારા જેવી સ્ત્રી-વાદીને પૂર્વ-પિતૃસત્તાક-યુગ અંગેનો આ વિચાર ભલે લલચાવનારો લાગે, સંભાવના એ છે કે આ લોકોક્તિ એક પૂર્વજ દ્વારા ઉપજાતિના ગઠનમાં યોગદાનની સ્વીકૃતિમાત્ર છે. વળી આ એવી એકમાત્ર લોકવાયકા નથી જે એક સ્ત્રીને અસલ દંતકથાના કેન્દ્રમાં સ્થાપતી હોય. અન્ય કેટલીય

છે. એવી કેટલીય દંતકથાઓ, અમારી ઓળખને એવી સ્ત્રીઓ જોડે સાંકળે છે જેમને પ્રવર્તમાન નાગા સંસ્કૃતિના દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો એ અપરિણીત કે પરિત્યક્ત માતાઓ હોવાના કારણે લાંછનરૂપ ભાસે.

આ કલંકો અમારા સ્થાનિક સંસ્કારો પ્રમાણે કંઈ નવી નવાઈના નહોતા પરંતુ એ અત્યારે છે એવા કડક દંડ-સમ પણ નહોતા. આ વાતનું સંધાન છે આજની બીજી વાર્તા જોડે, જે હું આપને કહેવા ઈચ્છુ છું અને જે આપણને લઈ આવે છે કાલાતીત લોકવાયકાના પ્રદેશમાંથી, જે આપણે જાણીએ છીએ એ ઈતિહાસના વૃત્તાંત તરફ. બીજા શબ્દોમાં, અમારા વર્તમાનના વર્ણનાત્મક ક્ષેત્રના સૌથી રચનાત્મક પાસા તરફ. ઓગણીસમી સદીની મધ્યમાં જ્યારે નાગા પ્રજાના પોતીકા વિસ્તારો અંગ્રેજી હકૂમતે આંચકી લીધેલા એ જ સમયે અમે અમેરિકન બેપ્ટિસ્ટ મિશનરીઓ દ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મના સંપર્કમાં આવ્યા. જે લોક-સમૂહ 'નાગા' કહેવાય છે એ તો બ્રિટિશરો સાથેના સંસર્ગ પહેલાં પણ હતો. દરઅસલ, એ સંસર્ગ વખતે પણ ઘણા બ્રિટિશ અથવા યુરોપિય વહીવટકર્તાઓ અને નૃવંશશાસ્ત્રીઓએ 'નાગા' શબ્દના અસ્તિત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એના મૂળ સ્ત્રોત વિશે ચર્ચાઓ પણ કરી છે. ઈશાન ભારત અને બર્મામાં આશરે ચાલીસેક જનજાતિઓ નાગા વિસ્તારોમાં રહે છે. આમાંની સોળ જનજાતિઓ આધિકારિક રૂપે નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં રહેતી હોવાનું સ્વીકારાયું પણ છે. આ દરેક ઉપજાતિની એક વિશિષ્ટ ભાષા છે અને આ દરેક ભાષાને ચોક્કસ ગામોના સમૂહમાં બોલાતી બોલીઓમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. આ બોલીઓ પાછી એકબીજાથી એવી અલગ છે કે એક ઉપજાતિના લોકો અન્ય લોકોની બોલી સમજી પણ ન શકે. આ મુશ્કેલી નિવારવા, પ્રત્યાયન સારુ 'નાગામીઝ' તરીકે ઓળખાતી 'ખીચડી' ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે જે નાગા લોકોના મેદાની લોકો સાથેના સંસર્ગના કારણે અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ ભાષા એટલે અસમિયા, બંગાળી, નેપાળી, હિંદી અને અંગ્રેજીનું સંમિશ્રણ, અને હવે તો એમાં દેશી નાગા ભાષાઓ ઉપરાંત કોરિયન અને જાપાનીઝ જેવી વૈશ્વિક ભાષાઓના શબ્દો પણ સમાવિષ્ટ થયા છે કારણ કે શહેરી યુવાઓમાં આ દેશોની સંસ્કૃતિ લોકપ્રિય છે. અલબત્ત, આધિકારિક રીતે અમે અંગ્રેજી વાપરીએ છીએ જે અમારી રાજભાષા છે.

ચર્ચ કદાચ નાગા સમાજમાં સૌથી વગદાર સંસ્થા છે. નાગાલેન્ડમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ દ્વારા આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે. છેક ૧૮૪૨માં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રવેશ અહીં અમેરિકન મિશનરીઓ દ્વારા થયો. એનાથી જ પ્રાથમિક શિક્ષણ અહીં મિશન સ્કૂલો રૂપે આવ્યું. અમેરિકન મિશનરીઓ દ્વારા લવાયેલા ખ્રિસ્તી ધાર્મિક સિદ્ધાંતોએ ધર્મપરિવર્તિત થયેલા લોકોને, નાગા જીવનપદ્ધતિ છોડી ખ્રિસ્તી રીત-રસમોથી જીવન જીવતા કર્યા. આ પરિવર્તનની વિટંબણાઓ પણ હતી છતાં ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા જે ૧૮૮૧માં કેવળ ત્રણની હતી એ ૧૯૪૧ સુધીમાં ૩૪૦૦૦ ની થઈ અને આજે નાગાલેન્ડ ભારતના ત્રણ ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાંનું એક છે.

એક તરફ નૃવંશશાસ્ત્ર દ્વારા નાગા સાંસ્કૃતિક ઓળખના તળ સુધી જઈ એને મૂર્તિમંત

કરવાનો માર્ગ ખૂલ્યો તો ખ્રિસ્તીત્વ દ્વારા એના છેક જ ભૂંસાઈ જવાનો ભય પણ ઊભો થયો. આના કારણમાં કદાચ બેપ્ટિસ્ટ સમુદાયના લોકોની ધાર્મિક અને કટ્ટર વૃત્તિઓ જવાબદાર હતી. આ ખ્રિસ્તી ઈતિહાસના કારણે નાગાલેન્ડમાં જે હકીકત સામે આવી તે છે, ધર્મપરિવર્તનના કારણે પરંપરાગત રીતરસમો, સંસ્થાઓ અને ભૌતિક સંસ્કૃતિનો ઢાસ. આના કારણે ચર્ચ, રવિવારીય શાળાઓ અને મિશનરી સ્કૂલોનો આવિર્ભાવ થયો અને અંગ્રેજી ભાષાકીય સામ્રાજ્યવાદની પકડ મજબૂત બની. રોમન લિપિના પ્રવેશ અને અનેક ઉપજાતીય બોલીઓમાં બાઈબલના અનુવાદના કારણે આ ઉપજાતિઓ વચ્ચેના આંતર અને આંતરિક સંબંધો અને પ્રણાલિકાઓ પર પણ અસર થઈ. મિશનરીઓના પ્રાચ્ય દષ્ટિકોણે પરંપરાગત સંસ્કૃતિ અને નગ્નતાને શરમિંદગી લેખાવી અને આ વાત ધર્મ-પરિવર્તિત નાગાઓએ સ્વીકારીને અપનાવી.

આશા રાખું છું કે નાગા પ્રજાના ઈતિહાસની આ ત્વરિત ઝાંખી મારા લોકોના પરિચય માટે પર્યાપ્ત છે અને એના કારણે આપ સૌ, આજે આપ સમક્ષ ઊભેલ આ સ્વાભિમાની અને પોતાના સમાજના માંગલિક વસ્ત્રોમાં સુસજ્જ અંગામી નાગા સ્ત્રીના પરિદેશ્યને સમજી શકશો — જે અંગામી હોવા છતાં અંગ્રેજી બોલે છે કારણ કે એ જ એકમાત્ર ભાષા છે જેમાં એ રચનાત્મક રીતે લખી શકે છે અને સ્વયંને અભિવ્યક્ત કરી શકે છે... પોતાની બબ્બે જનજાતીય માતૃભાષાઓ હોવા છતાં એમના અંગે લગભગ અનભિજ્ઞ અને પસંદગીથી નહીં પરંતુ નાદૃષ્ટકે અંગ્રેજીમાં લખતી નાગાલેન્ડની લેખિકા !

અલબત્ત, મિશનરીઓનાં કેવળ નકારાત્મક પાસાંઓ વિશે જ કહેવું વ્યાજબી નહીં લેખાય. ખ્રિસ્તી ધર્મની માન્યતાઓ મારા સહિત અનેક નાગા લોકો માટે વ્યક્તિગત અને જાતિગત આશ્વાસનનું કારણ પણ બની છે. આ નવી સાંસ્કૃતિક ઓળખના કારણે નાગા લોકોને એક એવી ભાષા અને એકત્વ મળ્યું જેના થકી નાગા પ્રજાની રાષ્ટ્રીય પહેચાન વધુ સ્પષ્ટ બની. પરંતુ એનાથી અમારી જનજાતીય પારંપરિક ઓળખ સીમિત થઈ દબાઈ ગઈ અને પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી ઓળખ પ્રબળ બની એ પણ એટલું જ સાચું. એટલે એક બાજુ અનેક નાગા સમાજના બુદ્ધિજીવીઓ અને નેતાઓએ નાગા લોકો સામેના ભારત સરકારના અન્યાયો અને અતિરેક વિશે અને એ નવ-ઔપનિવેશિક અથડામણના કારણે નાગા પ્રજાના અસ્તિત્વ અને ઓળખ સામે ઊભા થયેલા ભય વિશે લખ્યું છે તો બીજી તરફ, ખ્રિસ્તીત્વના કારણે નાગા પ્રજાની સાંસ્કૃતિક ઓળખને જે અસર થઈ છે એ વિષે હજુ હમણાં સુધી બહુ ઓછું લખાયું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનું સંવર્ધન કરનારી અને નાગા સંસ્કૃતિને દુર્બળ કરનારી અસરો એ કક્ષાએ આગળ વધી ગઈ છે કે જ્યાં નાગા પ્રજાતીય ઓળખ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ એકબીજામાં ભળી ગઈ છે. વિશેષતઃ નાગા પ્રજાતીય ઓળખનાં એ પાસાં જે ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિથી વિરુદ્ધ હતાં એની અવગણના કરી, ક્ષીણ અવસ્થાએ લાવી દેવામાં આવ્યાં છે.

આ પરથી ફરી યાદ આવે છે અસલ અંગામી દંતકથા. જ્યારે બેપ્ટિસ્ટ મિશનરીઓ નાગાલેન્ડ આવ્યા, એમને જરૂર હતી બાઈબલને સ્થાનિક ભાષામાં અનૂદિત કરવાની

અને ખ્રિસ્તી ભગવાન માટે સ્થાનિક શબ્દ પ્રયોજવાની. સગવડ ખાતર એમણે દરેક ઉપજાતિના પરમપૂજ્ય વડવાઓનું બાઈબલના કથનમાં પ્રત્યારોપણ કર્યું. અમારા અંગામીઓ માટે એ પરમપૂજ્ય હતા અમારાં ઉકેપેનુઓફ્ અર્થાત્ એક સ્ત્રી. તમે કલ્પી શકો છો, એમના આ સીધા-સાદા અને મારી ધારણા મુજબ બિનઈરાદાપૂર્વકના રચનાત્મક પગલાએ કેવો ઉલ્કાપાત મચાવ્યો હશે ! અર્થ એ કે રચનાત્મકતા કાયમ ઉપકારક જ હોય એવું હોતું નથી. હા, એ બળવાન હોય જ અને એ બળ-પ્રયોગ કોઈક જાતિ અને સંસ્કૃતિ માટે વિઘાતક પણ હોઈ શકે. ઉકેપેનુઓફ્ નવા ખ્રિસ્તી ભગવાન બન્યા અને પરિણામે, સમયાંતરે ઉત્પન્ન થયેલી એક પદ્ધતિ અને માન્યતાનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો. એ હદે કે આજે જ્યારે હું યુવાન નાગા પેઢી સાથે આ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કરું છું તો એ લોકોમાં અવિશ્વાસ અને ખ્રિસ્તી ધર્મને નવી રીતે સમજવાની હિચકિયાહટ દષ્ટિગોચર થાય છે. હું જે કહેવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છું એના પર પ્રકાશ પાડવામાં મારી આ કવિતા કદાચ સહાયભૂત થાય :

ઉકેપેનુઓફ્ - II

બધું સહન કર્યા બાદ
 અળગા થવાનો કુઠારાઘાત
 એક પુત્રનો પીછો સ્વપ્નમાં
 અને બીજાને સાથે ઉછેરવો

એમના પિતાની ભવ્ય શરારતો વિશે
 વાતાંઓ ઘડી કાઢવી
 એના વિશ્વાસઘાતને
 ઉમદા સિદ્ધાંતના વાઘા પહેરાવવા
 એ ભયથી
 કે એમના સંતાન સત્ય જાણી
 ડગી જશે

કેવું લાગે જ્યારે
 તમારાં જ સંતાનો
 તમારી પીડા અને
 તમારા સંઘર્ષ ભૂલે
 અને અપરિચિતોને તમારું નામ
 વારસા રૂપે હડપ કરી લેવા દે

અને એ પણ
 એક પરદેશી ભગવાન
 અને કેવળ એક પિતા ખાતર ..

કેન્યન લેખક ન્ગુગી વા થિયોન્ગોએ ભાષાને માત્ર સંસ્કૃતિ માટે જ નહીં, જેને

આપણે વ્યક્ત કરી સ્વીકાર કરીએ છીએ એ આત્મચેતનારૂપ મનના સંસ્થાનવાદજન્ય ઉપનિવેશીકરણ માટે પણ જવાબદાર ઠેરવી છે. અંગ્રેજી ભાષાની સર્વોપરિતાને અસંતુલિત કરવા માટે નહીં તો કમ-સે-કમ અમારી પોતાની પ્રાદેશિક ભાષાઓ સમાન ધોરણે પાંગરે એ માટે પણ ઉપનિવેશીકરણ પછીની બધી જ પ્રજાઓને પણ આમાં સાંકળીએ છીએ. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં પૂછી શકાય કે જે ગુમાવી ચૂક્યા તેને કઈ રીતે પુનર્ગઠિત કરીશું અથવા પાછું મેળવીશું ? આ કામ રચનાત્મક રીતે કેમ કરી શકાય ? પહેલો જવાબ તો સુસ્પષ્ટ છે, અલબત્ત ભાષા દ્વારા. અને મને કેન્યાના લેખક મહોદયની ઈર્ષ્યા થાય છે કે એમની પાસે પોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં લખવાનો વૈભવ છે અને જે ઘોષણા એમણે પોતાની અંતિમ કૃતિ ‘DECOLONISING THE MIND’માં કરી છે. મને અહીં પધારેલા આપ સૌની પણ ઈર્ષ્યા થાય છે કે આપ સ્વયંને, ભવ્ય અને સુંદર ગુજરાતી ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અસાધારણ સ્વતંત્રતા ધરાવો છો. ઈર્ષ્યા એટલા માટે કે આ વિકલ્પ મારી પાસે અને મારા અનેક વરિષ્ઠો અને સમકાલીનો પાસે ઉપલબ્ધ નથી. એમણે અંગ્રેજીમાં જ લખવું પડે. એ હદે કે આજનું મોટા ભાગનું નાગા પ્રજાનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં જ ઉપલબ્ધ છે. બીજાં કારણો પણ છે. હું કહી ગઈ તેમ, અમે નાગા જાતિઓના સમાજો વસ્તુતઃ અનેક ભાષાઓ બોલતી ઉપજાતિઓનું સંમિશ્રણ છીએ. અગાઉથી અત્યંત નાનો વાયકવર્ગ હોવા ઉપરાંત એ પણ હકીકત છે કે જો અમારી પ્રાદેશિક ભાષામાં લખીએ તો વાયકસમૂહ હજુ પણ વધુ સંકુચિત બને અને દરેક પ્રકાશક કહેશે કે એવાં પુસ્તકોનાં પ્રકાશનનો વ્યાપારિક રીતે કોઈ અર્થ નથી. પરંતુ સાચી સર્જકતા બજારની જરૂરિયાતોને અતિક્રમી જાય છે. અમે લખીએ છીએ કારણ કે એ અનિવાર્ય છે. અંગ્રેજી નાગા સાહિત્ય, અમે જે ગુમાવી બેઠા છીએ એનું વૃત્તાંત છે અને ગુમાવેલામાંથી જે પાછું મેળવી શકાય એના રસ્તાઓનો સંચારિત દસ્તાવેજ પણ. આથી જો મને અને મારા કેટલાક સાથી લેખકોને લાગે કે અમે કેવળ અંગ્રેજી ભાષામાં લખવા સક્ષમ છીએ તો એ પ્રયત્ન એ ભાષાને સ્વીકારી પોતીકી બનાવવાનો છે. મારા વડે એ કેમ કરી શકાય ? સૌપ્રથમ તો મારી કવિતામાં મારા પ્રદેશનાં કલ્પનો લાવીને. સર્જકત્વનું ઉપનિવેશીકરણ ત્યારે થાય જ્યારે વ્યક્તિ પોતે બ્લેકબર્ડ, એલ્ફ અને ડેફોડીલ્સ વિશે વાંચતાં-વાંચતાં મોટો થાય—ભલે એ કોઈ પરદેશી ભૂમિ અને સંસ્કૃતિમાં વસતી વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક પ્રજાતિઓ હોય. સાહિત્યિક સર્જકત્વની તાકાતનું એવું છે કે વાયક, શ્રોતા કે દર્શકને આ છબીઓના પ્રગાઠ સંસર્ગમાં લાવી શકાય છે અને એવું માનવા પ્રેરી શકાય છે કે તે એમને ઓળખે છે અને એ બધા એના સ્વાભાવિક વિશ્વના હિસ્સા છે, જ્યારે હકીકત તો એ હોય કે એણે ક્યારેય એમને જોયા કે સ્પર્શ્યાય ન હોય ! જેમ થિયોન્ગોએ નોંધ્યું અને જે સંદર્ભે મેં એમને ટાંક્યા, આપણે જીવેલા અનુભવવિશ્વની વાસ્તવિકતા આ રચનાત્મક ઉપનિવેશીકરણના કારણે કોરાણે મુકાઈ જાય. મારી એક અન્ય કવિતા કહેવાની અનુમતિ ચાહું? એ રચનામાં પોતાની જ ભૂમિથી થતા આ અલગાવની, કશુંક ભારે ગુમાવ્યાની વાત કહેવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે :

અ પ રિ ચિ ત

અને વિશ્વ આખું ભમ્યા પછી
તમે પાછા ફરો
એવાં વનોમાં ઘૂમવા
જેનાં વૃક્ષોનાં નામ પણ
તમે જાણતા ન હો ...

જો અમારા લોકો અમારી માતૃભાષા વાંચી શકતા ન હોય, કે એને વાંચવાની ઈચ્છા પણ ન ધરાવતા હોય, તો કમ-સે-કમ એમને અમારા વિષે અને અમારા જગત વિશે, એમને સમજાતી ભાષામાં વાંચવાની સવલત આપી, એમનાં મનને ઉપનિવેશીકરણની પકડમાંથી મુક્ત કરનારી મોકળાશ તો આપી શકીએ. પારંપરિક ઝુમ કૃષિ પદ્ધતિમાં હમેશાં ઉછેરાતું પેલું અમારું વફાદાર ઓલર વૃક્ષ, એને નગરનિવાસી નવી પેઢીના અમારા બહુ ઓછા યુવાનો ઓળખી શકે. પરંતુ એમની ઓળખાણ એ વૃક્ષ સાથે જ નહીં, એમને માટે અજાણ્યા બની ચૂકેલા એવા અમારામાંનાં જ અનેક લોકો સાથે એ નવી પેઢીની ઓળખ કરાવવી આવશ્યક છે. કે અમારું લોકસાહિત્ય, અમારી લોકવાયકાઓ, દંતકથાઓ, રીતિરિવાજો, અમારી પ્રાદેશિક કલાકૃતિઓ અને ભૌતિક સંસ્કૃતિને — આ આખું સર્જનાત્મક પુદ્ગલ, એ જ અમારી સાચી સંપત્તિ છે.

આવું સર્જનાત્મક ઉપનિવેશીકરણ સાહિત્ય લેખન પૂરતું જ સીમિત છે એવું આપણે માની શકીએ? મને એવું નથી લાગતું. મેં શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, સર્જકતા એ તો અસ્તિત્વ છે. આપણા વાસ્તવિક અને કાલ્પનિક જગતમાં જે કંઈ કરીએ એમાં એ દેખાય છે. આપણે સોશિયલ મીડિયાના યુગમાં જીવીએ છીએ. મારા રાજ્યમાં જે થોડીઘણી ખ્યાતિ મને મળી છે એ સોશિયલ મીડિયાના ઈન્સ્ટાગ્રામ પ્લેટફોર્મના સાધનનો ઉપયોગ, ૨૦૧૪માં મેં સ્થાપેલા ‘સેન્ટર ફોર ઈન્ડિજનસ નૉલેજ એન્ડ ઓલ્ટરનેટિવ લેંગ્વેજ (CIKAL)માં મેં કરેલાં કામની માહિતી સહુ સુધી પહોંચાડવા માટે મેં કર્યો, એને આભારી છે. CIKAL-નો ઉદ્દેશ અમારી શેષ બચેલી પોતીકી જ્ઞાનસંપદા જે છે, એને ફરી વહેતી મૂકવી, એ છે. અમારી વંશાવળીઓ, અમારા કંઠસ્થ ઇતિહાસો અને રીત-રિવાજોથી માંડી અમારી વસ્ત્રવણાટકલા, નૃત્ય, ચિત્ર વગેરેની કલાઓ, હસ્તકલાઓ અને રાંધણકલાની રહી-સહી માહિતી કંઠોપકંઠ જળવાયેલી કથાઓ ભેગી કરીને એ કામ અમે કરીએ છીએ, આવનારી પેઢીઓ માટે એ બધું બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આ ખજાનો જેમ જેમ એકત્ર થતો ગયો તેમ તેમ એ પડકાર ઊભો થતો ગયો કે અમારા લોકો — વિશેષતઃ યુવા પેઢી — સુધી એ કેમ પહોંચાડવો? મેં જોખમ લઈને સોશિયલ મીડિયાનો સહારો લીધો અને આશ્ચર્યકારક સફળતા મેળવી. વર્તમાન પુરુષ-સત્તાત્મક સમાજ બહુધા સ્ત્રીના કાર્યક્ષેત્રની સર્જનાત્મક ચીજોની એમ કહીને અવગણના કરે છે કે એ બધું અરાજનૈતિક અને નકામું છે. સ્ત્રીઓના ક્ષેત્રની વિધાઓ જેવી કે પાક-કલા અને સ્થાનિક વસ્ત્રકલા બાબતે આ બન્યું છે પણ ખરું. મારા સોશિયલ મીડિયાવાળા અવતાર

@mekhalamamaમાં હું, અમારી વસ્ત્રકલામાં સમાવિષ્ટ પ્રભાવો અને આકાંક્ષાઓની વાતો મૂકું છું. કારણ એ કે આખરે શું છે ફરક કવિતા અને વણાટકામમાં ? પદાર્થમાત્ર ! એકમાં કલાકાર શબ્દો પ્રયોજે છે તો બીજામાં સૂતર. બાકી ગણતરીઓ, ચોકસાઈ, મહેનત, પ્રેરણા અને વિશેષ તો ઊંડાણની શ્રીમંતાઈ બન્નેમાં સમાન જ છે. દાખલા તરીકે આ વસ્ત્રો, જે મેં પહેર્યાં છે એ ‘લોરા મ્હોશુ’ કહેવાય છે અને ખાસ કરીને ઉત્તર તરફની અંગામી સ્ત્રીઓ એ પહેરે છે. ‘તેન્ચીમિઆ’ તરીકે ઓળખાતી સ્ત્રીઓ તેમનાં નીચેનાં વસ્ત્રો કમરની આસપાસ આમ તીરછાં પહેરે છે. પરંપરાગત રીતે આ વસ્ત્ર માત્ર અપરિણીત સ્ત્રીઓ જ પહેરતી. નાની બાલિકાઓ એ સફેદ પેટિકોટ સાથે પહેરતી અને મોટી યુવતીઓ કાળા પેટિકોટ સાથે. કાળું એટલા માટે કે રજસાવના ડાઘ ન દેખાય અને એટલા માટે પણ કે એ સ્ત્રી હવે લગ્ન-યોગ્ય છે એ ખબર પડે. આપ જોઈ શકો છો કે મૌલિક વસ્ત્રપરિધાન અને પાકકલાની પદ્ધતિઓ એ એક ફળદ્રુપ રચનાત્મક ક્ષેત્ર છે. ગુજરાત હો કે નાગાલેન્ડ, અનેક અગત્યની અને પવિત્ર વિધિઓમાં આહાર કેન્દ્રસ્થાને છે. અમારી કેટલીય લોકવાર્તાઓમાંથી જાણવા મળે છે કે કોઈ એક વાનગી-વિશેષ, ખૂન્નસ કે સહનશીલતા, આનંદ કે દર્દ, સન્માન કે ઉપેક્ષા અથવા પ્રેમ કે ધિક્કારનું પ્રતીક હોઈ શકે.

ભાવનાઓનો સમગ્ર વિસ્તાર સુરક્ષા-ભાવની ઉપસ્થિતિ અને એનો અભાવ, એમ બે ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત થઈ શકે. જો સર્જનાત્મકતાને જ અસ્તિત્વ કહીએ, એને જ નિર્માણ અને ખંડન કરનારી ઊર્જા તરીકે મૂલવીએ તો આપણે એ પણ સ્વીકારવું પડે કે એનું સંધાન સલામતીની વૈશ્વિક અભીપ્સા અને સર્વેની સુરક્ષા વાંછતા પરિતંત્રના નિર્માણ સાથે છે. મારા ગુજરાતના નિવાસ દરમિયાન સાથ અને માર્ગદર્શન માટે યશશ્ચંદ્રજીએ ઈંદુબેન જોશીને ઉપલબ્ધ કરાવ્યાં છે. અત્યાર સુધીના એમના ટૂંકા સહવાસ દરમિયાન મેં એમની પાસેથી તમારી મીઠડી ગુજરાતી ભાષા જ નહીં, એ અકળાવનારી વાત પણ સાંભળી કે ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ ઘટતી જાય છે અને અનેક આવી જાણીતી શાળાઓ ક્યારની બંધ પણ થઈ ચૂકી છે. આ ખોટ અકલ્પનીય છે. હું આપને એ તો ન કહી શકું કે એ બંધ થયેલી સ્કૂલો ફરીથી ક્રિયાન્વિત થાય અને બીજી શરૂ થાય એ માટે લડત ઉપાડો પણ એટલું વિનમ્ર સૂચન પરિષદને જરૂર કરીશ કે આપણી સમક્ષ હવે ખૂલેલા નવા રસ્તાઓનો અભ્યાસ કરે. સોશિયલ મીડિયા ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ, એટલું તો ચોક્કસ કે યુવા પેઢીને એમાં રસ પડે છે. હું જાતે સાંસ્કૃતિક જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવામાં આ માધ્યમની અસરકારકતાની સાક્ષી છું. અને એ વાતથી આપણો આનંદ બેવડાય છે કે નવ-ઉપનિવેશકો દ્વારા શોધાયેલા સંસાધનનો ઉપયોગ આપણે, સર્જકત્વની પ્રક્રિયાના વિ-ઉપનિવેશીકરણ અને પુનર્તપાસ માટે કરી રહ્યા છીએ !

આપ સૌ પાસે સ્થાનિક ભાષા ગુજરાતીનું જ્ઞાન અને પહોંચ છે ત્યારે, અને આપની ભાષાનું લેખન પહેલેથી સાંસ્કૃતિક રીતે સુદૃઢ પ્રજાને એક પ્રકારની સુરક્ષા બક્ષે છે ત્યારે, ભાષાના પાત્રમાં સંચયિત જ્ઞાનનો ભંડાર ચોક્કસ આવનારી પેઢીઓને આપના

સર્જકત્વનો વારસો પહોંચાડશે. હું ફરી એક વાર આ નિમંત્રણ માટે આભાર પ્રકટ કરું છું. આપ સૌમાં નીરખેલી સહૃદયતા અને ઊંડી ઉખ્ખા મને અંતસ્તલ સુધી સ્પર્શી છે. એનાથી, અમારાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની જાળવણીના મારા કાર્યમાં મને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને શુભેચ્છા પાઠવું છું અને પ્રાર્થુ છું કે આપની સંખ્યા વધતી રહે !

મૂળ અંગ્રેજી વક્તવ્યમાંથી ભાવાનુવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો
નવો ઈ-મેઇલ આઇડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઇડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઇડી :

parabgps@gmail.com

સંધ્યાકાળે ‘આલ્લે... લે’માં સર્જનપ્રભા

રાધેશ્યામ શર્મા

ઘાટ આપું

શ્વાસને હું સામટા રઘવાટ આપું;
એ પછી હું જિંદગીને ઘાટ આપું.
બોર શબરીના ગળ્યા બે-ચાર મળશે,
આંખને અણથક ઊભેલી વાટ આપું.
વૃક્ષ થાક્યું છે હવે સૂકકાપણાથી,
ભાર કીડીનો દઉં ને ફાંટ આપું.
સાવ સાદા પાનમાં ગુલકંદ નાખી,
ચાહની મુઠ્ઠી ભરીને છાંટ આપું.
રાત જો, ઝોકે ચડી છે, તો જરા,
દોસ્ત, ચાદર ચાંદનીની, ખાટ આપું.

[‘આલ્લે લે...!’ પૃ. ૫૨] રક્ષા શુક્લ

૨૦૧૮માં કવયિત્રી રક્ષા શુક્લનો કાવ્યસંગ્રહ ‘આલ્લે...લે !’ પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારે ગીતરચનાઓ સાથે ગઝલકૃતિઓ પણ ધ્યાનાર્હ બની. રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ના મતે, ગઝલના ગઢમાં કવિનું ‘રહેણાંક બહુ આશા જન્માવે છે’ લાગ્યું. જલન માતરીએ લખ્યું ‘તરન્નુમની મીઠપ કાનને સભર કરે છે’...

આ લખનારને એક ગઝલરચના ગમી ગઈ, તે કાર્કિયા-રદીફની પ્રસ્તુતિના કારણે નહિ પણ વૈયક્તિક અનુભવની નિખાલસ અભિવ્યક્તિના કારણે.

ગઝલનું શીર્ષક ‘ઘાટ આપું’નો સંકેત શેપ અને ફોર્મ તરફ દોરી જાય. પહેલી બે કડીમાં મત્લાનો પ્રારમ્ભ ભાવકના શ્વાસને કદાચ સ્તબ્ધ કરી શકે :

‘શ્વાસને હું સામટા રઘવાટ આપું
એ પછી હું જિંદગીને ઘાટ આપું.’

જિંદગીને ઘાટ ક્યારે આપે ? એ તો સમજાય પણ કાવ્યનાયક યા નાયિકાની શરતી જીદ છે; એકસામટા રઘવાટ પોતાના શ્વાસને પહેલાં આપે પછી બધી વાત.

શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ-નિ:શ્વાસનો સંબંધ જિંદગી સાથે અને જિંદગીનો અવિનાભાવી સંબંધ શ્વાસ હોય એને રઘવાટ તેય સામટા આપવાનું પ્રયોજન શું ? (જરૂરી નથી પ્રયોજન

રજૂ કરવાનું કવિ માટે.)

શેરની બીજી પંક્તિ મિત્રાએ શાનીમાં કદાચ કારણ જડે : ‘બોર શબરીના ગળ્યા બે-ચાર મળશે’ (આવું તો રામાયણના રામ ધારી શકે) પછી તરત જ કડી બદલાઈ જાય છે ભક્ત શબરીના પક્ષે, ‘આંખને અણથક ઊભેલી વાટ આપું.’

આગળના બે શેરને સ્થિર છોડી કાવ્યનાયક યા નાયિકા પોતાને; વૃક્ષની શુષ્કતા સાથે સાંકળી, તન્મય થઈ એક પ્રતીકાત્મક સ્થિતચિત્ર આરંભે છે :

‘વૃક્ષ થાક્યું છે હવે સૂક્ષ્માપણાથી,
ભાર કીડીનો દઈને ફાંટ આપું’

ઝાડ સૂકું સઠ થઈ થાકી ગયું એટલે કીડીબહેનનો ભાર દઈલઈને ફાંટ આપું એમ કહે છે. ‘ફાંટ’ (છેડો, પોટલી)નો પ્રયોગ જવલ્લે જ વપરાતો શબ્દ છે, જે રચનાને તળપદી ભાષાનો સ્વાદ ચખાડે. શુષ્કથકિત વૃક્ષને કીડી જેટલો જ ભાર આપવાની ઈચ્છા કર્તાનું વિનમ્ર વિનયી વર્તન સૂચવે છે.

ચોથો શેર, ‘ફાંટ’ શબ્દ સાથે ‘છાંટ’ને સંયોજી ભાવકને ગુલકંદની મીઠાશ પીરસે છે !

‘સાવ સાદા પાનમાં ગુલકંદ નાખી,
ચાહની મુઢી ભરીને છાંટ આપું.’

ચાહની મુઢી ભરીને છાંટ આપવા નાખવાની ચેષ્ટામાં, પીવાની ચાહ અને ચાહવાનો મિષ્ટ ભાવ-અર્થ પણ ભળી ગયો !

‘રાત જો, ઝોકે ચડી છે, તો જરા,
દોસ્ત, ચાદર ચાંદનીની, ખાટ આપું’

ગઝલની છેલ્લી તૂક — મક્તા મુકામે, શ્વાસના સામટા રઘવાટનું મધુર રોમેન્ટિક ઉપશમન સધાયું છે આમ — ‘દોસ્ત, ચાદર ચાંદનીની, ખાટ આપું.’ અહીં છાંટ સાથે ખાટનો સમુચિત પ્રાસસંયોગ સંભવ્યો છે. ‘દોસ્ત’ સંબોધન નિકટતા સંકેતે, એની સાથે ચાંદનીની ચાદર પાથરેલી ખાટ આપવાની ક્રિયા શૃંગારકીડાની દિશા ચીધે છે...

‘આલ્લે...લે’ સંચય પ્રકટ થયો નહોતો ત્યારે ૨૦૧૩માં, અંગ્રેજી સાથે એમ.એ. બી.એડ. કવયિત્રી, આસ્વાદક, અનુવાદક, લઘુકથાકાર, શિક્ષિકા શ્રી રક્ષા શુક્લની આ જ કવિતાની ગમી ગયેલી પંક્તિઓ ટાંકેલી :

ચાતક જેવી જાત, અને હું પંખી નામે તરસ
અનરાધારે આભ, અમે જો કહેતા વરસ
અણઘડ આ અવતાર, અમારો ફળી ગયો છે,
આલ્લે...લે...

સન્મિત્ર વિવેચક ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ કવયિત્રીનાં આ ગીતો વિશે લખેલું : રક્ષાબહેનનાં ગીતોમાં પ્રકટ થતો પ્રકૃતિનો પરિવેશ આસ્વાદક છે. રઘુવીર ચૌધરીના

મતે : ગુજરાતી ગીત-પરંપરાના ઉન્મેષો 'આલ્લે... લે'માં અનુભવાય છે.

આ લખનારની અનુમોદના અનુસાર : રક્ષાબહેન અછાંદસના આકાશમાં નારી-સંવેદનાના નવા સૂર્ય-ચંદ્ર ઉગાડે છે.

ગીત-રચના તરફનો લયલીન ઝુકાવ એક અંતરા ખાતે, કેમેરા-ક્લોઝઅપમાં કેવો ઝિલાયો છે તે આસ્વાદીએ :

મેં તો ઈ ફરફર હવામાં કેશ મૂક્યા છુટ્ટા !
ને વાહ ! અહીં તો મુશ્કેટાટ બાંધીને મૂકેલા
અને કદી ન ગવાયેલાં ગીતોય વઘૂટ્યાં કે શું ?
અને પરોવાઈ ગયાં એમાં તર્જનાં તોરણ.

'તર્જનાં તોરણ' પ્રયોગથી ગાયન અને ફરફર હવામાં કેશ મૂક્યા છુટ્ટાથી, ચિત્ત-દૃશ્યનો અનુરાગ કર્તામાં 'મોસમ હૈ આશિકાના' ઉલ્લાસ અહેસાસ કલ્યાવે.

કવયિત્રીનું એક પ્રેરક અવતરણ અંગ્રેજીમાં : લવઝ કેર, લવિંગ મીન્સ કેરિંગ... ૩૨ વર્ષ અંગ્રેજી સાહિત્યનું અધ્યાપન અને સંસ્કૃત સાહિત્યના વાયને એમના શબ્દને ઘડ્યો છે. દેશ-વિદેશોમાં સાહિત્યિક સફર કરી છે. સુગમસંગીતનાં ગાયિકા તરીકે મંચ શોભાવ્યા છે. વર્ષ ૨૦૧૫માં કુમાર ચંદ્રક અર્પણ થયો. ગઝલના ગામમાં એમનું આગમન બહુ આશાઓ જન્માવે છે. આટલું લખતાં સાક્ષર હરદ્વાર ગોસ્વામીને અવધ ઓડકાર આવી ગયેલો, કાવ્યસંગ્રહના આવરણપૂંઠે !

કવયિત્રી રક્ષા શુક્લની સર્જનપ્રત્તા એવી છે જેમાં હજુ સૂર્યોદયની પ્રતિક્ષિત અપેક્ષા રાખી શકાય... અભિનંદન.

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને રાજકીય સંપ્રજ્ઞતા

શરીફા વીજળીવાળા

જેમને પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચે, ગામ અને નગર વચ્ચે, કોદાળી અને કલમ વચ્ચે, ગાંધી, માર્ક્સ કે અસ્તિત્વવાદી ચિંતકો વચ્ચે સંતુલન કરવાનું, બેઉને સમાન રીતે ચાહવાનું હંમેશાં ફાવ્યું છે એ રઘુવીર ચૌધરી આપણી ભાષાના બહુશ્રુત સર્જક છે. સાહિત્યનાં લગભગ તમામ સ્વરૂપોમાં સહજ અને મહદ્અંશે સફળ ગતિ કરનારા આ સર્જકને ભાવક અને વિવેચક બેઉનો સરખો આદર મળ્યો છે. શિક્ષણ, સમાજકારણ, રાજકારણ, અર્થકારણ, પર્યાવરણ, ઇતિહાસ, ફિલસૂફી, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય, અધ્યાત્મ એમ અનેક વિષય પર અધિકારપૂર્વક કલમ ચલાવી શકનાર રઘુવીર ચૌધરી મૂળે તો મૂલ્યોના માણસ, નિસ્બતના માણસ. વિદ્યાર્થી શિબિરોમાં ૩ કે ૫ દિવસ સવારથી રાત સુધી ટટ્ટાર બેસીને સાંભળનારા માણસ. આપણી આસપાસ થઈ રહેલાં સામાજિક, રાજકીય પરિવર્તનોને, તમામ ક્ષેત્રના મૂલ્યદ્વાસને એમણે ઝીણી નજરે જોયો છે. તેઓ ઇતિહાસની વાત કરે, શિક્ષણની વાત કરે કે રાજકારણની વાત કરે — ગઈ કાલની વાતમાં એમણે કાયમ પોતાના સમયની અને આવનારા સમયની વાત કરી છે. તમામ ક્ષેત્રના મૂલ્યદ્વાસની એમણે ચિંતા કરી છે અને પ્રતિક્રિયા આપ્યા વગર તે અંગે પ્રતિભાવ આપ્યો છે. એમને જે કહેવું છે તે મોટાભાગે નવલકથા રૂપે કહેવાયું છે અને જરૂર પડી ત્યારે પાત્રના મુખવટાને બાજુ પર મૂકી, રઘુવીર ચૌધરી તરીકે હિંમતભરે પ્રસ્તાવના રૂપે કહ્યું છે. સમાજને, એના તમામ પ્રશ્નોને અનેક ભૂમિકાએથી તપાસવાની છેલ્લાં પચાસેક વર્ષથી તેઓ સતત કોશિશ કરતા રહ્યા છે. આઠેક નવલકથામાં પ્રણયત્રિકોણ આલેખતા રઘુવીર ચૌધરી સ્ત્રી-પુરુષસંબંધ પૂરતા મર્યાદિત નથી થઈ ગયા. નવલકથાકાર તરીકે તેઓ ખેડૂત છે. સતત જમીન કેળવ્યા કરવી, સતત નવો પાક લેવો, નવાં બિયારણના, ખાતરના પ્રયોગો કરતા રહેવાનો એમનો સ્વભાવ છે. એટલે જ સતત નવા વિષયો, નવી સામગ્રી-સમસ્યા, નવાં પાત્રો, નવો કથાપ્રદેશ, બદલાતો કાળખંડ, રાજકારણ, ધર્મ, શિક્ષણ... વગેરેને લઈને તેઓ દરેક ક્ષેત્રે આવતા બદલાવની, સંબંધોની સંકુલતાની, મૂલ્યોની પડતીની વાત કરતા રહ્યા છે. લગભગ ૧૯૬૪માં ‘પૂર્વરાગ’ લખનાર રઘુવીર ચૌધરીની ૨૦૧૮ સુધીની નવલકથાઓ નીચે પ્રમાણે છે : પૂર્વરાગ (૧૯૬૪), અમૃતા (૧૯૬૫), આવરણ (૧૯૬૬), એકલવ્ય (૧૯૬૭), તેડાગર (૧૯૬૮), પરસ્પર (૧૯૬૯), સખીઓ (૧૯૭૦), વેણુવત્સલા (૧૯૭૨), ઉપરવાસ-સહવાસ-અંતરવાસ કથાત્રયી (૧૯૭૫), લાગણી (૧૯૭૬), પ્રેમઅંશ (૧૯૮૨), શ્રાવણરાતે (૧૯૭૭),

રુદ્રમહાલય (૧૯૭૮), કંડકટર (૧૯૮૦), પંચપુરાણ (૧૯૮૧), બાકી જિંદગી (૧૯૮૨), વચલું ફળિયું (૧૯૮૩), ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા કથાત્રયી (૧૯૮૬), મનોરથ (૧૯૮૬), ઈચ્છાવર (૧૯૮૭), અંતર (૧૯૮૮), લાવણ્ય (૧૯૮૯), શ્યામસુહાગી (૧૯૯૦), જે ઘર નાર સુલક્ષણા (૧૯૯૦), સાથી સંગાથી (૧૯૯૦), કલ્પલતા (૧૯૯૨), બે કાંઠા વચ્ચે (૧૯૯૪), કાયા સૂતરને તાંતણે (૧૯૯૫), સોમતીર્થ (૧૯૯૬), ઉત્તર (૧૯૯૭), એક સાચું આંસુ (૧૯૯૯), મુદ્દલ વિનાનું વ્યાજ (૨૦૦૩), સમજ્યા વિના છૂટાં પડવું (૨૦૦૩), ક્યાં છે અર્જુન ? (૨૦૦૪), એક રૂપકથા (૨૦૦૬), એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ (૨૦૦૯), લોકલીલા (૨૦૧૬), લઘુનવલના જમાનામાં ત્રણ કથાત્રયી આપતા આ લેખકની ‘અમૃતા’, ‘આવરણ’, ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’, ‘તેડાગર’, ‘શ્રાવણરાત’, ‘અંતર’, ‘લાવણ્ય’, ‘કલ્પલતા’ તથા ‘બે કાંઠા વચ્ચે’માં પ્રણયત્રિકોણનું નિરૂપણ છે.

જેમ પગલે પગલે તીરથ ન હોય એમ ઉપરની તમામ નવલકથાઓ સારી કે સફળ હોય તેવું ન જ બને. નબળી નવલકથામાં પણ યાદગાર પાત્ર કે ગમી જાય એવા સંવાદો, કે સાંપ્રત સમસ્યાનું વેધક નિરૂપણ જોવા મળે એવું બને છે. આમેય આપણા ક્યા સજકે આટલાં વર્ષો સુધી કલાતત્ત્વને જાળવી લેવાની પ્રમાણિક મથામણ સાથે સામાજિક નિરૂપતપૂર્વક સાતત્યપૂર્ણ લખ્યું છે ?

જે સમયગાળામાં રઘુવીર ચૌધરીએ લખવાનું શરૂ કર્યું એ સમયે આપણાં સાહિત્યમાં આધુનિકતાનો જુવાળ હતો, ભાષા વધુ ને વધુ કવિતાના પ્રદેશમાં ધસી રહી હતી, બોલીઓનો જવલ્લે જ પ્રયોગ થતો હતો. લઘુનવલ લખવાનું વલણ વધારે હતું અને વ્યક્તિના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતી ગુજરાતી નવલકથામાં સમાજ લગભગ કોરાણે મુકાઈ ગયો હતો. ‘અમૃતા’ સુધી તો રઘુવીર ચૌધરીની યાત્રા પણ અમુક અંશે એ જ માર્ગે હતી. ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’થી એમણે ચીલો ચાતર્યો. રઘુવીર ચૌધરી માટે ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’ એક મહત્ત્વનો વળાંક ખરી જ, પણ ગુજરાતી નવલકથા માટે પણ આ કૃતિ એક અગત્યનું સ્થિત્યંતર છે. વ્યક્તિચેતના, એકલતા કે વિરતિની વાતોની જગ્યાએ જીવનરસથી છલછલતો એક આખો લોકસમૂહ ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’ થકી પ્રવેશે છે. મૂળભૂત રીતે જાહેરજીવનના જીવ હોવાને કારણે આ લેખક જાહેરજીવનના પ્રશ્નોને જાણે, સમજે. માનવસ્વભાવના જાણકાર એવા આ લેખક પાસે અનુભવના ભાથાની આમેય જરાય ખોટ નથી. માનવસંબંધોની સંકુલતાની પરખ અને લોકબોલી પરની મજબૂત પકડને કારણે જ્યારે એમણે ગ્રામજીવનનું આલેખન કર્યું ત્યારે પરિણામ રાજી થઈ જવાય એવું આવ્યું. લેખકે જેને ‘વતનની આત્મકથા’ કહી છે તે ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’ કે ‘લાગણી’ કે ‘કંડકટર’ કે ‘વચલું ફળિયું’, ‘પંચપુરાણ’, ‘કાયા સૂતરને તાંતણે’ વગેરેમાં થયેલું વાસ્તવદર્શી આલેખન આ જાનપદી સૃષ્ટિને સાહજિક બનાવે છે. આ લેખકને ગામડાંનો, ખેતીનો અનુભવ છે, પંચાત એમણે નજીકથી નીરખી હશે. સ્વભાવગત લાક્ષણિકતાને કારણે બદલાતા દેશકાળને ઝીણી નજરે જોવાની પણ

ટેવ હશે. એટલે કશે પ્રતીતિકરતાનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. પાત્રોની બોલી, એમની લડાઈઓ, પંચાતો, ગાળો, ઈર્ષા, અદેખાઈ, આડાસંબંધોની સમાંતરે ભજનમંડળીઓ કે મુશ્કેલીના સમયે દેખાતી ગામલોકોની એકતા.. વગેરેને કારણે આ સોમપુરા કે ગોકુળિયું, ટીંબા કે બદરી, ઢેખાળિયા, પંચ કે રાખડી.. આપણાં અનેક ગામડાંના પ્રતિનિધિ બની જાય છે. ખેતર, ખળા, વાવણી, વરસાદ, મેળા, ગીતો, વલોણાં તો પુરોગામી ગુજરાતી નવલકથામાં પણ હતાં જ. પણ આખુંયે કુટુંબ ખેતરમાં બેઠું હોય, પોક શેકાતો હોય, ચા મુકાતી હોય, ઢોર દોવાતાં હોય, સંતાનો માટેનું માનું વહાલ ફોરતું હોય એવું તો ભગતવાળું એક જ. અહીં કંકુની નાઘોરી કે દેવુનો ધોળિયો કે લાલજીનો કાબરો કુટુંબના જ સભ્યો છે. અગાઉની જાનપદી કૃતિઓની રંગદર્શિતા કે આદર્શીકૃત આલેખન અહીં લગભગ ગેરહાજર છે. પલટાતા સમય સાથે બદલાતાં ગામડાંને આલેખતા રઘુવીર ચૌધરીએ સમાંતરે દેશના બદલાતા રાજકીય રંગોને અને બદલાઈ રહેલાં સમાજજીવનને પણ તટસ્થ દ્રષ્ટાની નજરે અવલોક્યાં છે. બદલાતા કાળખંડ સાથે ઘસાતાં જતાં જીવનમૂલ્યોની એમણે વારંવાર વાત કરી છે. એમની લગભગ દરેક નવલકથામાં એકાદ-બે પાત્રો એવાં છે જે ભણેલ-ગણેલ, ડાહ્યા, સમજુ અને વિવેકી હોય. ‘કથાત્રયી’માં લવજી, દેવુ અને હીરુભાઈ, ‘વચલું ફળિયું’નો બાલુ, ‘પંચપુરાણ’નો રમેશ અને ભગો, ‘કાચા સૂતરને તાંતણે’નો વિવેક, ‘એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ’નો સદુ... આ બધા ભણેલા, કોઠાડાહ્યા. એટલું અને એવું વાંચનારાં કે ગાંધી, નહેરુ, સરદાર, લોહિયા, માર્ક્સ વિશે કે કાશ્મીર કે કોમી સમસ્યા વિશે ચર્ચાઓ કરી શકે. ‘દેશનું આર્થિક માળખું ગોઠવતાં આપણને આવડ્યું જ નથી.’ એવું પણ કહી શકે. તો સામે ઘેમર, ભગુ, સેંધો, મફો, ભગો વગેરે સાંપ્રતની હતાશામાં ટકવાની તાકાત આપે એવાં પાત્રો છે. અહીં પિથુ ભગત અને નરસંગ ઝાઝા નથી. કરસનભા, પશાકાકા, ધનાજી, રણછોડ કે પવન જેવાના સાગરીતો વધારે છે. ટૂંકમાં લેખકે ગામડાં જેવાં હોય તેવાં જ દર્શાવ્યાં છે.

બદલાતા સમયે, વધેલા ભણતરે આ ગામડાંઓને બદલ્યાં ચોક્કસ છે પણ એના માંહલામાં કશુંક વણબદલાયેલું પણ રહ્યું છે. પુસ્તકાલય થયું, ભણતર વધ્યું, પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો શરૂ થયા, સહકારી મંડળીઓ થઈ, બિયારણ અને ખાતર બદલાયાં પણ એની સામે સાટાપેટાના રિવાજો, અસ્પૃશ્યતા, આડા સંબંધો, દોંગાઈ, લુચ્યાઈ તો હતાં તેવાં ને તેવાં જ રહ્યાં. ૩૦-૩૫ વરસના ગાળામાં બીજી અનેક બાબતે બદલાયેલું ગામડું કુરિવાજો બાબતે જરાક પણ નથી બદલાયું. એટલે જ તો ‘લાગણી’નો લાલજી વાંઢો છે. કે હોળી પ્રગટાવવા માટે ગામ દલિતની રાહ જુએ છે. કન્યાવિક્રય, સાટાપેટાનો રિવાજ કઈ હદે ઘર કરી ગયો છે કે ઘેમરનો સસરો બધા વચ્ચે કહે છે : ‘હું તો પૈસા લેવાનો. દીકરી મોટી કરી, પૈણાવી તો પૈસાતો લેવાના જ. ને આખી નાત પાપ કરતી હોય તો મારે પુણ કરીનં ધરમરાજાના ચોપડામાં જુદું પાનું નહીં ખોલાવવું.’ (ઉપરવાસ-૧૯)

૧૯૬૮-’૬૯માં લવજી ગામડામાં આવેલા બદલાવને આ રીતે જુએ છે : ‘ગાડાને બદલે જાનો ખટારામાં જવા લાગી, હળને બદલે ખેતરોમાં ટ્રેક્ટરો ફરવા લાગ્યાં, કોસને

બદલે એન્જિન અને વીજળીની મોટરો આવી, ધોતિયાને બદલે લેંઘા અને પેંટ આવ્યાં, ફાળિયાને બદલે ટોપી આવી...’ ઘેમર જેવા પત્નીને ‘વાએફ’ કહેવા માંડ્યા તો ગામના લોકો પાવર, ઑર્ડર, હાએટ, સીઝન, કમ્પલેટ જેવા શબ્દો વાપરવા માંડ્યા. ખેતી સુધરી, આવક વધી પણ ખર્ચા ન ઘટ્યા. દેવું ને લાગે છે : ‘ગામના હૈયામાં ફરતા રહેતા માનવતાના લોહીની ગતિ ઘટી રહી છે.’ (અંતરવાસ-૩૦૪). ને વાતેય સાચી છે. સહકારી મંડળીઓએ, દૂધની ડેરીઓએ ખિસ્સામાં રોકડ વધારી પણ બધું દૂધ ડેરીઓમાં ભરાવાને કારણે વલોણાં ગયાં, ઘરનાં છોકરાં છાશ-માખણમાંથી ગયાં, ગરીબ પાડોશીઓ છાશનો છાંટો પામતા હતા એ બંધ થયું. મૂલ્યો, સાધન-સગવડો અને ભાષાના બદલાવ વડે બદલાતા સમય અને સમાજને આલેખતા સર્જકે ક્યારેક પાત્રના મોઢે પણ આ બદલાવની વાત કરી છે. હરિભાઈ કહે છે : ‘જાતે ગાયા વિના ગરબે ધૂમવું અને પ્રજાનું કામ કર્યા વિના નેતા થવું બંને સરખાં’ (એક ડગ આગળ... ૮૭). ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’માં બિનઅનુભવી, આદર્શવાદી લવજી ચૂંટણીમાં પૈસા વેરવાની વાતનો વિરોધ કરે છે. ‘તમે પાંચ વર્ષ તમારા વિભાગના લોકોને આપો તો એ તમને જરૂર મત આપે.’ (ઉપરવાસ ૧૭૮) — એવું કહેનારો લવજી ભણતર ને સમજ બેઉ વધ્યા પછી અમેરિકાથી દેવુને લખે છે : ‘ચૂંટણીમાં ચોખલિયા ન થતા, પૈસા ખરચજો, અહીં અમેરિકામાં પણ પૈસા વગર ચૂંટણી લડાતી નથી.’ ૧૯૮૬માં લખાયેલી ‘મનોરથ’માં તો આ વાસ્તવિકતા વધારે કડવી બની ચૂકી છે. કર્ણિક જેવા ભણેલગણેલ સજ્જન ઉમેદવારે પણ ચૂંટણીમાં ગજા બહારનું ખર્ચ કરવું પડે છે કારણ કે હવે ચૂંટણીમાં પૈસા અને કોમ મુખ્ય હથિયાર થઈ ગયાં છે. આમ તો ગામ, ગોળ કે જ્ઞાતિના ધોરણે મત માંગવાના તો બીજી જ ચૂંટણીમાં શરૂ થઈ ગયેલા. ‘કથાત્રયી’ની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે નોંધ્યું છે કે : ‘માત્ર ડોકથી દાખલ થઈને પેલા તંબુમાં વધુ ને વધુ પેસતા ગયેલા ઊંટની જેમ રાજકારણ જીવનમાં દાખલ થઈ રહ્યું છે.’ આ તો એમણે છેક ’૭૩-’૭૪માં લખ્યું હતું. અત્યારે તો એવું કહેવાનું મન થાય કે તંબુમાં હવે એકલું ઊંટ જ છે. ચૂંટણી જીતવા ખોટું કરવું પડે, પૈસા વેરવા પડે એ આપણે ત્યાં કેટલું વહેલું સ્વીકારાઈ ગયેલું ? પક્ષો પૈસા વેરતા થયા તો ત્રીજી ચૂંટણી આવતા સુધીમાં લોકો મતના બદલામાં સામેથી પૈસા માગતા થઈ ગયા ! ‘માણસ દીઠ દારીના પૈસા આપો તો અમે લોકોને સમજાવી શકીએ; નહીં તો મત આપવાને બદલે કામે જઈએ. મત આપવાથી અમારા હાથમાં શું આવવાનું છે ? આજનો દારો ભાંગે એ કે બીજું કંઈ ?’ ‘એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ’ની મીનાને લક્ષમાં રાખીને કહેવાયું છે : ‘અગાઉ રાજકારણમાં સેવાનું મહત્ત્વ હતું, હવે સૌન્દર્યનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે.’ એટલે ‘એક ડગ આગળ...’ સુધીમાં તમામ ક્ષેત્રે જે મૂલ્યહ્રાસ દેખાય છે એ બાબતે સર્જક આપણને જાણે કે સાંત્વના આપે છે : આપણે આટલી હદે અચાનક નથી બગડ્યા... આ બધું ધીરે ધીરે સડતું ગયું છે. સેવાદળના, પાયાના કાર્યકરોની અવગણના કોંગ્રેસમાં કેટલી વહેલી શરૂ થઈ ગયેલી ? એક કોંગ્રેસી પોતાના લાભ ખાતર બીજા કોંગ્રેસીને હરાવવા કોઈ પણ હદે જાય એવું ’૭૦ પહેલાં બનવાનું શરૂ થઈ ગયેલું. ’૬૮-’૭૦ની આસપાસ લગભગ દરેક રાજકીય પક્ષ ગુંડાઓના શરણે પહોંચી ગયો હતો.

આખા ઢેશમાંથી કોંગ્રેસનો જાદુ ઊતરવા લાગ્યો હતો. નવા પક્ષો, પ્રાદેશિક પક્ષો માથું કાઢવા લાગ્યા હતા. લોકો પાસે કોંગ્રેસનો વિકલ્પ ન હતો એટલે કમને પણ કોંગ્રેસને મત આપતા હતા. 'દુલ્હન' કોંગ્રેસી હોવા છતાં રમણલાલ બોલી ઊઠે છે : 'હવે તો વિરોધ પક્ષ જીતે તો મોવડીમંડળ જાગે...' બિલકુલ આપણી આજની હાલત વર્ણવાતી હોય એવું નહીં લાગે ? જાણે કે પચાસ વર્ષમાં ઈતિહાસ ૧૮૦ ડિગ્રીએ ફરીને બીજા છેડે બેઠો ! પણ લેખક તરીકેની રઘુવીર ચૌધરીની નિષ્ઠા મૂલ્યો સાથે છે, પક્ષ સાથે નહીં. એટલે આ સામા છેડે પહોંચેલી પરિસ્થિતિ વિશે પણ તેઓ એટલા જ તાટસ્થથી લખે એવી આશા રાખી શકાય. બદલાતો કાળખંડ, પલટાતાં ગામડાં અને ધરમૂળથી બદલાયેલાં રાજકીય સમીકરણો વડે દરેક ક્ષેત્રની પડતી દેખાડતી 'ઉપરવાસ કથાત્રયી'ને ભારત દેશની મહાગાથા કહેવાનું મન થાય. ભારતીય સમાજની બદલાઈ રહેલી કૃષિનીતિ, આર્થિક નીતિ તથા વરવી થતી જતી રાજનીતિનું વાસ્તવદર્શી ચિત્ર અહીં રજૂ થયું છે. (રમેશ ઓઝાએ કથાત્રયીને 'Social Saga' કહી પણ છે.)

આઝાદી પછી ઝડપભેર બદલાઈ રહેલા ગ્રામસમાજ દ્વારા આમ તો સર્જક બદલાતા ભારતની તસવીર જ રજૂ કરે છે. રોજિંદી પંચાતથી રાજકીય ખટપટો સુધી પહોંચેલાં ગામડાંઓને આલેખતા સર્જક સમાંતરે મહાગુજરાત ચળવળ, નહેરુનું અવસાન, કોંગ્રેસના ભાગલા, બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ, બાંગ્લાદેશનું યુદ્ધ, મિલોનું બંધ થવું, કાશ્મીર સમસ્યા, અનામત આંદોલન, શિક્ષણનું રાજકારણ, કોમી તોફાનો જેવી અનેક ઘટનાઓ વડે બદલાતા કાળખંડને વ્યંજિત થવા દીધો છે વિવિધ નવલકથાઓમાં. આ બદલાવ કે મૂલ્યહાસ દર્શાવાયો છે પાત્રો અને પ્રસંગો દ્વારા. હીરુભાઈ જેવા સાચુકલા ગાંધીવાદી હારી જાય પણ પશાકાકા જેવા નઠારા નેતા ચૂંટણીમાં જીતી જાય. રણછોડ જેવા વધુ ને વધુ પૈસાવાળા થાય, નાની-મોટી સત્તા પણ મેળવે. એની સામે સહકારી મંડળીની અવદશા દેવુને હતાશ કરી દે. દુરિત જ હાવી થતું હોય ને સત્ય પાછા પગલે ચાલતું હોય એવું હંમેશ થતું હશે ! એવો પ્રશ્ન આ નવલકથાઓમાંથી પસાર થનારને પણ થશે. આપણા સમયની આ બલિહારી છે કે હતાશ માત્ર મૂલ્યોમાં માનનારા જ થાય છે. હીરુભાઈ નિરાશ થાય, દેવુ થાય, રમેશ, ભગો કે હરિભાઈ હતાશ થાય પણ રણછોડ, પશાભાઈ, ધનાજી, પવન જેવા કોઈ નિરાશ નથી થતા. છાપેલ કાટલા જેવો, દાણચોર, વ્યભિચારી — ટૂંકમાં તમામ લક્ષણે પૂરો મગન ધારાસભ્ય થાય. ખરેખર જ ભગાની જેમ બધું હસવામાં ન કાઢી નાખીએ તો જીવી જ ન શકાય એવા મૂલ્યહાસના સમયમાં આપણે જીવીએ છીએ. આ દેશની લોકશાહીના પાયા કેવી ભરભર ખરી પડે એવી રેતી પર મુકાયેલા છે તે જોઈ શકાય છે.

ભણતરે ગામડાંમાં રહેનારાઓનાં માનસ જરાક અંશે બદલ્યાં પણ મોટાભાગની બાબતે આગલી પેઢી બદલવા માટે જરાય તૈયાર નથી. વદી-નારણ, તખત, લવજી-શાંતિ હોય કે લાલજી... દરેકની અંગત જિંદગી જાહેરમાં જ ચર્ચાય. લવજી ઘરના ફળિયામાં સંડાસ-બાથરૂમ કરાવે તો ગામ આખામાં હાહાકાર મચી જાય. 'પંચપુરાણ'માં રમેશ વિધવા સાથે લગ્ન કરે શહેરમાં પણ ગામના પંચાતિયાઓ તો 'આવાઓની સાથે પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2020

બોલવાનો વેવાર રાખવો જ ખોટો' એવું જ કહે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણના જાહેર કાર્યક્રમોમાં દલિતોને સાથે બેસાડીને જમાડતા પંચ ગામના ત્રિકમભાઈ જેવા પંચાતિયા એકલા હોય ત્યારે આવું કહે છે : 'જાહેરમાં ઠીક છે પણ એમ કંઈ થોડા એમને ઘરમાં ઘલાય ?' આપણા મોટાભાગના સામાજિક સુધારા આમ બેવડા ધોરણમાં અટવાઈ ગયા. 'ઢોરથી આભડછેટ નહીં રાખનારા માણસથી કેમ રાખે ?' લવજીનો આ પ્રશ્ન આજે પચાસ વર્ષેય જવાબ માંગતો એમનો એમ ઊભો છે. મતની જરૂર હોય ત્યાં સુધી ઠીક છે. પછી ગાંધી કે દલિત કોઈની નેતાઓને જરૂર પડતી નથી. આઝાદી પછી મૂલ્યનિષ્ઠ માણસ હાંસિયામાં ધકેલાતો ગયો. ગરીબ વધુ ગરીબ બનતો ગયો. એણે જમીનો વેચવા કાઢી, એ માલિક મટી મજૂર બન્યો અને હીરુભાઈ જેવા ગાંધીવાદી નિસાસો નાખીને કહે છે : 'હું તો એવા સ્વપ્ન સેવતો હતો કે આઝાદી પછી નાનામાં નાના માણસનું કલ્યાણ પહેલું થશે.' (સહવાસ-૯૧). ધમાએ પણ એક વાર લવજીને કહ્યું હતું : 'દેશમાં આઝાદી આવી તાંણ તો લાગતું હતું કે હારા માણહનું ઊપજશે.' (અંતરવાસ-૨૫૦). હીરુભાઈના કામને, સેવાને વખાણનારી પ્રજા એના રસ્તે ચાલી નથી શકતી, મત આપી એમને જિતાડી પણ નથી શકતી. સ્વરાજ સાથે સુરાજ્ય આવશે એવી આશા તમામ ક્ષેત્રે કેવી તો ઠગારી નીવડે એ વાત લેખક અનેક રીતે કરે છે. એમની લગભગ તમામ જાનપટી નવલકથાઓમાં ગાંધીવિચારથી દોરવાતાં પાત્રો છે પણ ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે આપણા બધા પ્રશ્નો ઉકેલાશે એવા ભ્રમમાં એકેય પાત્ર નથી. આપણો દેશ ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે નથી ચાલ્યો એ વાત આ સર્જકે અનેક રીતે કહી છે. 'ગાંધીપ્રેરિત સંસ્થાઓ સારુ કામ કરતી હોવા છતાં પગભર કેમ નથી થતી ?' આ પ્રશ્ન આપણા સૌ વતી લવજીએ પૂછ્યો છે.

અનેક બદલાવ છતાં કેટલીક મૂળભૂત ઢોંગાઈ, લુચ્ચાઈ અને કેટલીક સારપ હજુયે ગામડાંમાં ટકેલી છે. મુખીને બાંધીને આગ લગાડવી કે સૂનેલા જેઠા પર વાર કરવો કે તખત પરનો અત્યાચાર અહીં જોવા મળે.. પણ મુખીને લાલજી જ બચાવે. ભૂતપ્રેતથી ડરનારી આ પ્રજા દવાખાનાં થયાં પછીયે મંત્ર-તંત્રમાં માને પાછી. જીવણને વીજળીનો ઝાટકો લાગે તો ગામ આખું ઢોડતું ભેળું થાય. એવું જ લવજીના ઘરની પછીત નમી ત્યારે પણ. કોઈને સાપ કરડે કે કોઈના ઘરનું મરણ કે પરણ... ગામ તરત હાજર થાય ને કરી શકાય એટલી મદદ પણ કરે. ધમો શહેરમાં જઈ અનાયાશ્રમમાંથી કોઈ સ્ત્રીને લઈ આવે તોયે એના ભલામાં રાજી નરસંગ-કંકુ ગાંઠ્યના કાવડિયે ગીતો ગવડાવે! આપણાં સામાજિક જીવનની બહુ મોટી મૂડી એટલે આપણું આ સમૂહજીવન – સહિયારું જીવન. જે 'એક ડગ - બે ડગ પાછળ' સુધી પણ અમુક અંશે જળવાયેલું છે. અમુક મૂલ્યો પણ આ ગામડાંમાં જીવનારાઓએ સાચવ્યાં છે. અભુભાઈ સુંદરીને છોડીને બીજીને પરણે તો લાલજીને ન ગમે. મન નથી મળ્યું તોયે લવજી શાંતિ સાથે પરણે છે, જૈમિની સાથે નહીં. વેર-ઝેર, ઈર્ષા, વ્યસન કે જાતીય સ્પર્ધા... આ બધાંમાંથી ધારે તો માણસ મુક્ત થઈ શકે છે એવું આ લેખક માને છે. દા.ત. 'લાગણી'માં મુખી લાલજીને સતત નડ્યા છે પણ લાલજી મુખીને મોતના મોંઢામાંથી બચાવે પછી એ સમૂળગા બદલાઈ

જાય છે. લવજી કરસનડોસાને સાચવે પછી કરસનડોસા પણ ધરમૂળથી બદલાઈ જાય છે. નરસંગના કહેવાથી જેઠો કાયમ માટે દારૂ છોડી શકે. હેતીના સંગ્રાથમાં તખત જેવી સ્ત્રી પણ બદલાઈ શકે. ટૂંકમાં ભૂંડો એની ભૂંડાશ ન મૂકે એવી પન્નાલાલ પટેલની માન્યતા રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં નથી. માણસ ધારે તો એ સુધરી શકે એવી વાતમાં આ લેખકને શ્રદ્ધા છે.

૨૦૦૮માં લખાતી ‘એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ’ સુધીમાં ગામડાં વધારે બદલાયાં છે. મૂલ્યહ્રાસે માઝા મૂકી છે. ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’માં ગામમાં માણસના ડોક્ટર ન હતા. એના બદલે હવે ગામમાં ઢોરના ડોક્ટર પણ છે. ઘરમાં પંખા છે તો ક્યાંક, કો’ક ઘરે AC પણ છે. એસ.ટી.ડી. ને મોબાઈલ પણ આવી ગયાં છે. ગામડાં સંકરણ બિયારણથી હવે ઢોરસંકરણ સુધી પહોંચ્યાં છે. દેવુ, ઘેમર વગેરે જમીનો કેળવવાની, વધારવાની, ખેતીની આવક બમણી કરવાની મથામણ કરતા હતા પણ એની જગ્યાએ હવે લોકો જમીનો વેચી વેચીને શહેર બાજુ ભાગતા થયા છે. હરિભાઈ જેવાને લાગે છે : ‘સમય ખોડંગાઈ ગયો છે, વ્યવસ્થાના તંત્રની ચાકીઓ ઢીલી થઈ ગઈ છે. ગ્રામસ્વરાજ માત્ર કલ્પના જ રહી જશે ? આઝાદી પછી આશા જાગેલી કે લોકો દેવા, વ્યસનો અને ખોટા ખર્ચાથી મુક્ત થશે. અડધી સદી પછી હકીકતે એ ત્રણેયમાં વધારો થયો છે.’ આ નવલકથાનો ડાંડ ધનો કહે છે : ‘લોકશાહીની વાતો જૂની થઈ ગઈ. આજે તો આપલેનો વહીવટ ચાલે છે. શું નેતા કે શું પ્રજા બધાને સ્વાર્થના સોદા ગમે છે. મત લાલચ આપીને ખરીદાય છે. અને યોજનાઓ દલાલીથી અપાય છે.’ (૭૭). આપણા સમયની વાત કરતાં ધનો કહે છે : ‘મોટાભાગના પ્રધાનો અને ધારાસભ્યો પણ ભૂવાઓમાં માને છે.’ (૭૩). જો ભારત ગામડાંમાં વસે છે એ વાતને સાચી માનીએ તો અહીં તમામ ક્ષેત્રે જે શતમુખ વિનિપાત દેખાય છે, જે મૂલ્યહ્રાસ દેખાય છે તે ભલે કોઈ એક પ્રદેશની વાત હોય પણ એ દર્શાવે છે આખા દેશની અવદશા. શંકર મુખી તો પોતાની અક્કલ પ્રમાણે કહી પણ બેસે છે કે, ‘લાંચ વગર આપણો વહીવટ ચાલતો જ નથી તો પછી નાનાં-મોટાં કામ માટે લાંચની રકમ નક્કી કરતાં સરકારને શો વાંધો આવે છે ?’ (પંચપુરાણ : ૧૬૯). આ જ અર્થનું એક પાત્ર દારૂબંધી માટે પણ કહે છે. આપણે રાજકીય ક્ષેત્રે સતત નીચે ઊતરતા જ ગયા. આંખની શરમ, વિવેક બધુંય કશેક પાછળ છૂટી ગયું. ધીટ, નફફટ, જૂઠો, જાડી ચામડીનો હોય એ જ રાજકારણમાં સફળ થાય ત્યાં સુધી પહોંચી ગયા છીએ ને હજુય નીચે જ ઊતરતા જઈએ છીએ. હરિભાઈ કહે છે તેમ : ‘પ્રજાજીવનની ફજેતી પર ફજેતી થતી જાય છે અને આપણે ખેલ જોતા હોઈએ એમ બેસી રહ્યા છીએ.’ આ તમામ વાતો, આકોશ પાત્રો દ્વારા વ્યક્ત થયેલ છે. આમ પણ આ લેખકને સંવાદની તેજ ધાર સહજસાધ્ય છે. એમની વાક્યપટ્ટતાને ઝીલી શકે એવાં એકાદ-બે પાત્ર એમની તમામ સારી નવલકથામાં હોય જ છે. ઘણી વાર એકાદ વાક્યમાં એ કેટલું બધું કહી દે છે ? દા.ત., ‘કથાત્રયી’માં તેઓ લખે છે : ‘ગાંધીશતાબ્દીએ બે ઘટના બની. કૉંગ્રેસ તૂટી અને અમદાવાદમાં કોમી તોફાનો થયાં.’ ‘નેતાઓ તો પાકી ચૂક્યા, હવે તો પ્રજા પાકે ત્યારે ખરી.’ દેવુનું આ વિધાન ભલે વાગે પણ સાચું છે. ‘વતન ભારત અને કુળ માણસ’

લાવણ્યનો આ જવાબ દેશના કેટકેટલા પ્રશ્નો હલ કરી શકે ?

હજુ આપણે ત્યાં વિદ્યાજગત વિનાશના માર્ગે ચાલી નો'તું નીકળ્યું, શિક્ષણક્ષેત્રે આજે છે એટલી અને એવી લાલિયાવાડી હજુ નો'તી, મૂલ્યો હજુ આજ જેટલાં તળિયે નો'તાં ગયાં ત્યારે આ સર્જકે 'એકલવ્ય' લખી હતી. ત્યારે એમાં રજૂ થયેલ સમસ્યાઓમાં વાંચનારને અતિશયોક્તિ દેખાયેલી. આજે તો શિક્ષણક્ષેત્રની હાલત એવી છે કે 'એકલવ્ય'ને અલ્પોક્તિ કહેવી પડે. કટાક્ષનું હથિયાર આ લેખકની કેટલી મોટી તાકાત છે અને હળવી રગ એમને કેટલી હાથવગી છે તે જાણવા જેમને 'એકલવ્ય' ન ગમે એમણે 'પંચપુરાણ' અવશ્ય વાંચવી. ૧૯૬૭માં લખાયેલી 'એકલવ્ય'માં અધ્યાપકને પૂછવામાં આવેલું, 'તમને વાંચવાની ટેવ તો નથી ને ?' 'પંચપુરાણ'માં લીલા રમેશને પૂછે છે : 'પેલા સરપંચના સ્ટેન્ડ પાસેના યોગાનમાં નાની દેરી જેવું મકાન શાનું છે ?'

‘પુસ્તકાલયનું.’

‘તો એની ફરતેની જમીન અવાવરું કેમ લાગે છે ?’

‘અવરજવરના અભાવે..’

આ જ નવલકથામાં ડૉક્ટરના Ph.D. થયેલાં પત્નીને ભગો પૂછે છે : ‘તમે Ph.D.માં શોધ્યું છે શું ?’

પત્નીના બદલે જવાબ આપતા ડૉક્ટર કહે છે : ‘Ph.D.માં એણે બધું ભેગું કર્યું છે.’ (૧૭૪)

‘કાચા સૂતરને તાંતણે’માં દુર્ગા નારંગને કહે છે : ‘અમદાવાદમાં પુસ્તકોની ચોરી નથી થતી. અમદાવાદી આમ લોભી, પણ જ્ઞાન વધારવામાં નહીં.’

એકલવ્ય કહે છે : ‘ગેરમાર્ગે દોરવાની શક્તિ હોય તો નેતા થવાય.’

આવું મર્માર્ણુ કે ખડખડાટ હાસ્ય ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’માં તો વારંવાર નજરે ચડે છે. ઘેમર, ભગો, ધમો, લવજી વગેરેની વાતોમાં હાસ્ય સાથે બોલીની ધારનો અનુભવ પણ થશે. દા.ત., દૂધ લેવા મોકલેલ માણસને આવતાં વાર લાગે ત્યારે ચા માટે ઉતાવળો થયેલો રણછોડ અકળાઈને બરાડે છે : ‘દિયોર, વાંઝિયાનેય છોકરાં થયાં, તોય આ ન આવ્યો..’ (અંતરવાસ-૬૫). લવજી નાનો હતો ત્યારે કહેતો કે એના માસ્તર જો એની હારે પરીક્ષા આપે તો એમનો બીજો નંબર આવે ! આ જ લવજી ‘બી.એ.ની પરીક્ષા કેવી ગઈ ?’ એવા દેવુના સવાલનો જવાબ આપતાં કહે છે : ‘પરીક્ષકો જો મારાં પેપર ધ્યાનથી વાંચશે તો એમને શીખવા મળશે.’ (અંતરવાસ-૮૪). ‘મનોરથ’માં કર્ણિક જાહેરમંચ પરથી કહે છે : ‘હું પ્રધાન થવા નહોતો ભણ્યો, શિક્ષક થવા ભણ્યો હતો. આ દેશમાં પ્રધાન થવા ભણવાની જરૂર છે ખરી ?’ (૭૯). ‘વચનું ફળિયું’માં દાણચોરીના ખેલમાં જોડાવા બદલ ગણેશને ઠપકો આપતા શિવરામ કહે છે : ‘ખેડૂતનો દીકરો થઈને તું વણવાવ્યું લણવા ગયો ?’ રઘુવીર ચૌધરીની આ વ્યંગવાણીમાં પણ એમની સામાજિક નિસ્ખત જોઈ શકાશે.

આપણે ત્યાં મૂલ્યોની દશા એક ડગ આગળ ને બે ડગ પાછળ જેવી છે. શિક્ષણ

અને રાજકારણ બંનેએ ખાડે જવા માટે જાણે કે હોડ બકેલી છે. સ્વનિર્ભર શિક્ષણના નામે ખૂલી ગયેલી હાટડીઓની વાત ‘એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ’નો વિષય છે. કારકુનથી લઈને મંત્રી સુધી બધાને એમની ટકાવારી પહોંચી રહી છે. લગભગ કોઈ ખાતું એવું નથી જે ખાતું ન હોય. ખાલી પડેલાં પુસ્તકાલયો, પીળી પડી ગયેલી તૈયાર સામગ્રી, વગર વાંચ્યે વર્ગમાં જતા અધ્યાપકો અને શિક્ષકની વાત કરતા લેખકે સત્તામંડળો અને ટ્રસ્ટીમંડળોને પણ નથી બક્ષ્યા. વિદ્વાન વક્તાને સાંભળી ન શકતા, વચ્ચે તાળીઓ પાડતા, શિક્ષકની કે સહપાઠી છોકરીની ગમે તેવી મજાક કરતા વિદ્યાર્થીઓની આ છીછરી પેઢી જોઈને લાગે કે આપણે બહુ ઓછા સમયમાં ઘણી વધારે અવનતિ સાધી શક્યા છીએ. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ટોચ પર બેઠેલાઓ સ્ત્રી-સાહચર્યના બદલામાં ગુણ વધારી આપતાં ન લાજે કે ‘લાવણ્ય’ના Ph.D.ના વાઈવા નિમિત્તે પરીક્ષકો કેટલી અધમ કક્ષાએ ઊતરી શકે એ વાત નિમિત્તે સર્જકને આ આખુંય ક્ષેત્ર કેટલી હડે ખાડે ગયું છે તેની વાત કરવી છે.

‘પંચપુરાણ’માં હાઈસ્કૂલનું મકાન સ્મશાનમાં હતું. ‘એક ડગ આગળ, બે ડગ પાછળ’માં તો શિક્ષકો ઘડતી સંસ્થાને જ લેખકે સ્મશાને પહોંચાડી દીધી. જે લોકોને શિક્ષણ સાથે નહાવાનિયોવવાનો સંબંધ નથી તેઓ સ્વનિર્ભર પીટીસી, બી.એડ., ડી.પી.એડ. માટેની સંસ્થા શરૂ કરે છે. એમની ભ્રષ્ટ ટોળી સ્મશાનની ગોચરની જમીનમાં સંકુલ ઊભું કરીને નામ આપે છે : ‘શાંતિનિકેતન શૈક્ષણિક સંકુલ...’ સરસ્વતીને સ્મશાનમાં લઈ જનારાઓને કોઈ જાતની શરમ નથી. મુખ્ય ટ્રસ્ટી ધનાજી કહે છે : ‘આ સાહસ માત્ર આર્થિક છે, શૈક્ષણિક નથી. તમે તમાકુનો વેપાર કરો કે શિક્ષણનો. જોવાનો છે નફો. આ પીટીસી, બી.એડ. કોલેજો તો લોટરીની ટિકિટ લાગ્યા જેવી લાગે છે...’ ઉદ્ઘાટનના દિવસે જ ગામના કોઈ વડીલનું મૃત્યુ થાય છે. પરિણામે ચિતા સળગવી અને દીપ પ્રગટાવવો બેઉ ઘટના બિલકુલ એક જ સમયે બને છે ! આ કદાચ માત્ર રઘુવીર ચૌધરી જ કરી શકે.

અપવાદને બાદ કરતાં આપણા મોટાભાગના સર્જકો અમુક સળગતી સમસ્યાઓ બાબતે મૌન પાળે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ ‘મનોરથ’માં અનામતનીતિ સંદર્ભે અને ‘કાયા સૂતરને તાંતણે’માં કાશ્મીર સમસ્યા અંગે પોતાનો સ્પષ્ટ મત પ્રગટ કર્યો છે. ૧૯૮૫-’૮૬ના આગઝરતા વાતાવરણમાં એમણે આવું કહેવાની હિંમત કરી છે કે, ‘આખા સમાજની ગુણવત્તા સુધારવી હોય તો અનામતનીતિ ચાલુ રહેવી જોઈએ અને એનો અસરકારક અમલ પણ થવો જોઈએ..’ જોનાર માત્ર ટકા જુએ છે પણ દલિત અને સવર્ણના અભ્યાસ, રહેઠાણ, ખોરાક અને માર્ગદર્શનની તક એકસરખી હોય છે ખરી ? એ કેમ કોઈ નથી વિચારતું ? લશ્કરમાં દલિતોની ટકાવારી વધારે છે એનો સવર્ણો કેમ કદી વિરોધ નથી કરતા ? સદાશિવની ઉપરની વાતોનો અનામતનો વિરોધ કરનારાઓ પાસે કોઈ જવાબ નથી. સદાશિવ કહે છે : ‘આર્થિક પછાતપણું તો પૈસા આપીને પાંચ મિનિટમાં દૂર કરી શકાય પણ જેમને ધર્મ અને સમાજે દૂર ફેંક્યા છે એમને એક મંચ પર લાવવા માટે કોઈ પણ મુદત ટૂંકી પડવાની છે. (૧૩૯). ‘મનોરથ’ની પ્રસ્તાવનામાં

પાત્રના મુખવટાને બાજુ પર મૂકીને રઘુવીર ચૌધરી લખે છે : ‘હું માનું છું કે લેખકે સમાજલક્ષી વિવાદોમાં પડવું જોઈએ. છાંટા ઊડવાની બીકે સંઘર્ષથી બચીને ચાલવાને બદલે જોખમ ઉઠાવવું જોઈએ.’ એમણે પોતે એ જોખમ ઉઠાવીને લખ્યું છે : ‘મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ સાધવા અસ્તિત્વમાં આવેલી રાજ્યસત્તા પોતાની બીમારી દૂર કરવા મનુષ્યના લોહીને દવા તરીકે ખપમાં લઈ શકે ? જો આવો અંદેશો જાગે તોપણ લેખકે પ્રતિકાર કરવા આગળ આવવું જોઈએ.’ (૮). પ્રજા વચ્ચે ફાટ પડાવનારી રાજ્યસત્તા વિશે વાત કરવી એ કથાસાહિત્યનું કર્તવ્ય છે એવું માનતા લેખક ‘મનોરથ’માં ૧૯૮૬માં કહે છે : ‘અંગ્રેજો ભાગલા પાડીને રાજ કરતા પણ છેલ્લા દાયકામાં ગુંડા રોકીને દંગા કરાવવાની જે ચાલબાજી શરૂ થઈ છે એણે લોકશાહી માટે ભારે જોખમ ઊભાં કર્યાં છે.’ ૧૯૮૬માં લખાયેલી નીચેની વાતથી કદાચ આજે આપણને જરાક આશ્વાસન મળી રહે. એમણે લખ્યું છે : ‘જે રાજ્યસત્તા પ્રજાના ભાગલા પાડીને ટકી રહેવા ફાંફાં મારે છે એ પોતાની નિષ્ફળતાની મુદ્રા સમયના લાંબા પટ પર અંકિત કરી શકે છે એટલું જ, એનાથી ઈતિહાસની દિશા બદલી શકાતી નથી.’ સદાશિવ અહીં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે : ‘રથયાત્રાને ડર મુસ્લિમો તરફથી નથી પરંતુ રાજ્યાશ્રિત ગુંડાઓ તરફથી છે.’ (૧૧૫). એક નામચીન ગુંડાને પૈસા ભરેલી બેગ આપવામાં આવી ત્યારે એક પત્રકારને પ્રશ્ન થયો હતો : ‘આ રકમ રાહતકાર્યોમાં ખર્ચાંશિ કે નવી રાહતદળાવણીઓ સર્જાય એ માટેના આયોજનમાં રોકાશે ?’ (૧૨૬)

‘સમજ્યા વિના છૂટા પડવું’માં અયોધ્યા-સમસ્યા માટે ભલે પાત્ર દ્વારા કહેવાયું પણ મત સ્પષ્ટ છે : ‘ઉકેલવાનું શાણપણ ન હોય એવા પ્રશ્નો આપણે ત્યાં ઊભા કરવામાં આવે છે. જે વિષય પુરાતત્વનો હતો એમાં રાજકારણવાળાઓએ હસ્તક્ષેપ કર્યો છે..’ (૨૪૨). અહીં એક પાત્ર પૂછે છે : ‘ગુનેગારો ગોધરાના હતા તે બદલો બીજે શા માટે લેવાયો ?’ ‘કાચા સૂતરને તાંતણે’માં વસંત-રજબના ઘટનાક્રમ વેળાએ પોલીસની ફરજ માત્ર તમાશો જોવાની હોય એવું આલેખન છે. આપણને ‘તમસ’ યાદ આવે. જ્યાં ભીષ્મ સાહનીએ કહ્યું છે કે સત્તાધીશ ઈચ્છે તો જ તોફાન થાય અને ફેલાય. એ ઈચ્છે તો ઘડી વારમાં તોફાનો પર કાબૂ મેળવી શકાય છે. ગુજરાતનું બદલાતું રાજકારણ, અખબારોની અનુચિત ભૂમિકા, પોલીસનું સત્તાધીશના ગુલામ જેવું વર્તન... ટૂંકમાં લેખકે વીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાઓમાં જ લોકશાહીના ડગમગતા પાયા બતાવ્યા છે. આજે ૩૦-૩૫ વર્ષ પછી રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓ વાંચીએ તો સમજાય કે લોકશાહીના પાયામાં લૂણો લાગવાનો તો ઘણો વહેલો શરૂ થઈ ગયો હતો. આપણે અત્યારે જે જોઈ રહ્યા છીએ એતો તેનું પરિણામ છે. પ્રજાને લડાવનારા, એમની વચ્ચે ભેદભાવ ઊભો કરનારા સત્તાધીશો નિષ્ફળ જાય અને પ્રજાની વિરાટ શક્તિનો વિજય થાય એ ‘મનોરથ’નું સત્ય છે. પણ મારા-તમારા સાંપ્રતનું એ સત્ય છે ખરું ?

સર્જકનું કામ છે સૌહાર્દ અને સહિષ્ણુતા વધે, સમાજ એકજૂટ બને એવા પ્રયાસો કરતા રહેવાનું. ‘સોમતીર્થ’ના સદાશિવ જેવા સર્વસમાવેશક તત્ત્વ દ્વારા આપણી વકરી ગયેલી કોમી સમસ્યાનો એક ઉકેલ મળે ખરો. માણસ પોતાનો ઈતિહાસ નથી બદલી

શકતો. એને સ્વીકારીને, વિસારે પાડવામાં જ હડાપણ છે. ભીમદેવની હારને હાર તરીકે સ્વીકારીને રઘુવીર ચૌધરીએ સર્જકની સ્વસ્થતાનો પરિચય આપ્યો છે. માણસ મહત્વનો છે, ધર્મ નહીં; શ્રદ્ધા મહત્વની છે, મૂર્તિ નહીં — એવું માનતા સદાશિવને મંદિરના પુનઃનિર્માણ કરતાં નગરની પુનર્રચનાની વધુ ઉતાવળ છે. લિંગ ખંડિત થવાથી શ્રદ્ધા ખંડિત ન થાય એવું સદાશિવ વારંવાર કહેતા રહ્યા છે.

જેમના કારણે સામાજિક સમરસતા જળવાઈ રહેતી એવા શ્રેષ્ઠીઓ-મહાજનોનો આપણા સમૂહજીવનમાં મહત્વનો ફાળો હતો એની વાત ‘કાયા સૂતરને તાંતણે’માં કરતા સર્જકે અમદાવાદની મિલોના બંધ થવાથી પ્રજાના સહઅસ્તિત્વને, સાંપ્રદાયિક સદ્ભાવને કેટલું નુકસાન થયું તેની લાંબી લેખણે વાત કરી છે. ‘મિથિલા’નું વેચાવું, વર્ષો જૂનાં વૃક્ષોનું કપાવું અને એની જગ્યાએ ફ્લેટ અને ક્લબનું આયોજન શ્રેષ્ઠી પરંપરાના અંતનું પ્રતીક બની જાય છે. આ નવલકથામાં ચચચિલી અમુક વાતો આજેય પ્રસ્તુત છે. દા.ત., ‘કાશ્મીરની પ્રજા સતત માર ખાતી રહી છે એમાં એનો વાંક કેટલો?’ પ્રસ્તાવનામાં એમણે લખ્યું છે : ‘સંસ્થા, રાજ્ય — તમામ સ્તરે અને ક્ષેત્રે હું સ્વાયત્તાનો પક્ષકાર છું.’ ‘વિગતોથી આ કથા ભારેખમ બની જાય એવું જોખમ હતું તેથી હું સભાન રહ્યો છું.’ એવું લેખકે ભલે કહ્યું પણ વિગતો નવલકથા પર હાવી થઈ ગઈ છે એ હકીકત છે.

‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’માં પ્રજા પોતાના નેતાઓ સાથે સંકળાયેલી હતી અને ભણેલા નહેરુ, સરદાર, લોહિયા વગેરે વિશે તાર્કિક ચર્ચા કરી શકતા હતા. નહેરુના મૃત્યુ સમયે પ્રજાનો બહુ મોટો સમૂહ રડતો હતો, રાજકીય શૂન્યાવકાશ અનુભવતો હતો એવું ‘કથાત્રયી’ની જેમ ઘણી ભારતીય નવલકથાઓમાં નિરૂપાયું છે. આ હકીકતને નકારી શકાય એમ નથી. પછીથી પ્રજા પોતાના નેતાને ચાહવાનું વીસરી ગઈ એની પાછળ અનેક પરિબળો જવાબદાર હોઈ શકે... ‘કાયા સૂતરને તાંતણે’માં શામળશા શેઠનો અનુભવ અને હડાપણ જે બોલે છે એમાં નહેરુની ખરી છબિ પકડાઈ છે : ‘દેશને સરદાર જોઈએ, દુનિયાને નહેરુ; એક કરિશ્મા, એક મિથ. સરદાર જેવાથી પડોશી ડરે, નહેરુ જેવાથી વળે. નહેરુ પાકિસ્તાન ગયા હોય ને સભામાં બધા યુરોપિયનોની જેમ સુટેડબુટેડ બેઠા હોય તો પોતાની શેરવાનીનો નિર્દેશ કરીને નહેરુ કહી શકે : ‘આ સભામાં મુસલમાન તો એકલો હું જ દેખાઉં છું ! કદાચ નહેરુને એનો બાધ નથી. કેમ કે એ સવાઈ ભારતીય છે. રવીન્દ્રનાથે જે ઉદારચેતના ભારતીયનું ગાન કર્યું છે એનું દષ્ટાંત છે નહેરુજી. ઉપનિષદકાળથી આજ લગી આપણું જે કંઈ ગુણાત્મક છે એ નહેરુના વ્યક્તિત્વમાં ખીલ્યું છે.’ (૩૮૭).

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓમાં સામાજિક અને રાજકીય સંપ્રજ્ઞતા વિશે વાત કરતી વખતે મેં એકાદ નબળી નવલકથામાંથી પણ જરૂરી લાગી તે વાતો લીધી છે. પાત્રોની વાક્યપટ્ટતા, લેખકની કટાક્ષની તાકાત, હળવી રંગ, પાત્રનિરૂપણની કમાલ, બોલીનો ક્યાસ કાઢવાની આવડત, એવા મુદ્દાઓ વિશે વાત થઈ શકે પણ પછી વિષયાંતર વધી જાય. પણ છેલ્લે એકાદ-બે વાત તો કહીશ. રઘુવીર ચૌધરીની ‘અમૃતા’માં અનિકેત જીવનાનંદ દાસની ‘વનલતાસેન’માંથી પંક્તિઓ ટાંકી શકે, ઉદયન અસ્તિત્વવાદી

ચિંતકોની વાતો કરી શકે, ‘ઉપરવાસ કથાત્રયી’નો લવજી એના લાંબા પત્રોમાં કાલિદાસ સાથે બીજા કેટલાય કવિઓની વાત કરે; દેવુ-લવજી-હીરુભાઈ વગેરે સામ્યવાદ, સમાજવાદ, કે માર્ક્સ, ગાંધી, નહેરુ, લોહિયાની ચર્ચાઓ કરે. મહાગુજરાત ચળવળ અને ઈન્દુભાઈ યાજ્ઞિકની વાતો પણ થાય. ‘કાયા સૂતરને તાંતણે’ના પાત્રો કાશ્મીર સમસ્યાની સંવેદનાસભર ચર્ચા કરે. લગભગ તમામ નવલકથાઓમાં લેખક એકાદ પાત્ર એવું સર્જે છે જે ગાંધી, નહેરુ, સરદાર, સુભાષ, ઝીણા, લોહિયા, મુસ્લિમલીગ કે કોંગ્રેસ વિશે ચર્ચા કરી શકે, મત આપી શકે. આ જ પાત્રો પાછાં કપાસના સંકરણની, ઘઉંના નવા બિયારણની, હરિત કાન્તિ કે શ્વેત કાન્તિની ચર્ચાઓ પણ કરી શકે છે. સર્જક આ બધી વાતો-વિચારો-વ્યક્તિઓ વિશે જાણતો હોય તો જ એનાં પાત્રો આ ગજાની પ્રમાણભૂત ચર્ચાઓ કરી શકે ને? ભારતીય રાજકારણ, સમાજકારણ, ભારતીય સંસ્કૃતિ કે દરેક ક્ષેત્રના મૂલ્યહાસની વાતો વાંચીએ ત્યારે સમજાય કે મોટા ગજાનો સર્જક એના ઈતિહાસ અને ઈતિહાસપુરુષોથી, બદલાતા સમય સાથે પલટાતાં મૂલ્યોથી, જે-તે સમયની સમસ્યાઓથી સાચા અર્થમાં વાકેફ હોવો જોઈએ અને એને પૂરી નિરખતથી કલાના ધોરણે વાચા આપી શકતો હોવો જોઈએ. રઘુવીર ચૌધરી એમની નવલકથાઓમાં લગભગ (૮૦-૮૫%) મહદ્અંશે એવું કરી શક્યા છે એનો આનંદ છે

જે. પી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ભરૂચ તથા દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૨૩-૨૪ સપ્ટે. ૨૦૧૮ના દિવસે યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ ‘રઘુવીર વિશેષ’માં રજૂ કરેલ પેપર.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથાઓ.
૨. અમૃતાથી ધરાધામ : ગ્રંથ-૧ : સં. દષ્ટિ પટેલ, સુનીતા ચૌધરી, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૧૪

‘નર્મદ અને ગોવર્ધનરામના પરાધીનતાના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો’* | હસિત મહેતા

મુરબ્બીઓ અને મિત્રો,

આજે મારે અહીં નર્મદ અને ગોવર્ધનરામના પરાધીનતા અંગેના વૈચારિક અને વાઙ્મય પ્રતિકારો વિશે વાત કરવાની છે. મારા આ વ્યાખ્યાનની મુખ્ય તારવણી સૌપ્રથમ તમને એક રૂપકથી જણાવી દઉં છું. અર્થાત્ મારા વ્યાખ્યાનને અંતે હું જે પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છું તેનું રહસ્યોદ્ઘાટન સૌ પહેલાં, એક જાહેર છતાં અજાણ્યા એવા પ્રસંગના ઉદાહરણથી...

વાત જાણ એમ છે કે સાઠના દાયકમાં જાણીતી પ્રકાશ મહિલા કોલેજમાં સાક્ષર ઉપેન્દ્ર પંડ્યાનું ન્હાનાલાલ વિશે એક વ્યાખ્યાન યોજાયું હતું. જેમાં ચી. ના. પટેલે પ્રમુખપદેથી એવું કહેલું કે જો કોઈ ધર્મઝનૂની મુસલમાન હિંદુ મંદિર તોડવાનો પ્રયત્ન કરે તો મુનશી (ક. મા. મુનશી) તેની સામે લડવા તૈયાર થઈ જાય, પણ તેઓ મંદિરમાં જઈને ભક્તિભાવથી દર્શન કરે, તેમ હું કલ્પી શકતો નથી. જ્યારે ન્હાનાલાલ પેલા તોડનાર સાથે લડવાને બદલે નવું મંદિર બંધાવે અને તેમાં જઈને પૂરી શ્રદ્ધાથી દર્શન કરે, એમ હું ચોક્કસ ધારું છું.

મિત્રો, મુનશી અને ન્હાનાલાલ માટે ચી. ના. પટેલની આ ભલે ધારણા હોય, પણ મારા આજના નર્મદ અને ગોવર્ધનરામને એ તંતોતંત જોડી આપે છે. એટલે હું એમ કહેવા માંગું છું કે સ્વાધીનતા માટે નર્મદનો વૈચારિક પ્રતિકાર ચી. ના.ની ધારણાવાળા પેલા મુનશી જેવો અને ગોવર્ધનરામનો પ્રતિકાર એમના ધારેલા ન્હાનાલાલ જેવો છે. નર્મદ દેશાભિમાની છે, તો ગોવર્ધનરામ દેશપ્રેમી છે. નર્મદમાં જોસ્સો છે, તો ગોવર્ધનરામ દ્રષ્ટા છે. નર્મદમાં ઉત્સાહ અને આક્રમકતા છે, તો ગોવર્ધનરામમાં દર્શન અને ચિંતન છે. નર્મદ બધું ઝટ ડહોળી નાંખવા માંગે છે, તો ગોવર્ધનરામ જે ડહોળાઈ ગયું છે તે ફરીથી ડહોળાય નહીં, તેવી લખ-અલખની આદર્શ સ્થિતિ ઊભી કરવા ધારે છે. નર્મદના દેશાભિમાનમાં દાસત્વ છે, તો ગોવર્ધનરામના દેશપ્રેમમાં દર્શન છે. નર્મદ રક્ષકછેદક (Liberal radical) છે, તો ગોવર્ધનરામ છેદરક્ષક (Liberal Conservative) છે. ટૂંકમાં દેશપ્રેમ અને દેશાભિમાન વચ્ચે, Patriotism અને Nationalism વચ્ચે જે ભેદ છે, તેવો જ ભેદ નર્મદ અને ગોવર્ધનરામના પરાધીનતા અંગેના વિચારો અને સર્જનોમાં છે.

આખી ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં આવેલા નવા-સ્વૈચ્છિક આદર્શવાદના પૂરે તેને એક અર્વાચીન રાષ્ટ્ર તરીકેનો નવો અવતાર આપ્યો. એ પૂરમાં ‘નર્મદગદ’, ‘નર્મકવિતા’ અને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ફાળો ઘણો મોટો છે. પાછળથી ગાંધીજીએ આરંભેલો સ્વ-રાજ, રચનાત્મક કાર્યો, ગ્રામોદ્ધાર વગેરે માટે વાતાવરણ તૈયાર કરવામાં આ બંનેના વિચારો અને વાઙ્મયે પાયો ખોદવાનું કર્યું છે. નર્મદ અને ગોવર્ધનરામે આ નવા સંસ્કારો ઝીલ્યા અને જૂનાને સંશોધ્યા છે.

ગોવર્ધનરામની દેશપ્રીતિ અને દેશકલ્યાણની યોજનાના વિચારો અને નર્મદનો દેશાભિમાનનો જુસ્સો ૧૯મી સદીના સંક્રાંતિયુગની મુખ્ય સાંકળ હતો. નર્મદે રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં, ટિળક-ગોખલે અને લાલા લજપતરાયથી પહેલાં, સર્વાંગી સ્વાતંત્ર્યની સમજ પ્રજામાં કેળવવા વૈચારિક ક્રાંતિનો મહાપુરુષાર્થ કર્યો હતો. ગોવર્ધનરામે ગાંધીજીનાં રચનાત્મક કાર્યો અગાઉ કલ્યાણગ્રામની યોજના રજૂ કરી હતી. આ રીતે બંનેએ ગુજરાતી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતના સંકોરવાનું, સામાજિક જાગૃતતા કેળવવાનું અને પ્રજાકીય અસ્મિતાનું તેજ પ્રગટાવવાનું યુગપ્રવર્તક દર્શન આપ્યું હતું.

૧૯૦૮માં પ્રૌઢ-યુવાન ગાંધીજીએ એકી બેઠકે ‘હિન્દ સ્વરાજ’ લખ્યું, ૧૯૧૩ થી ૧૯૦૧ સુધી યુવાન-પ્રૌઢ ગોવર્ધનરામે એકી બેઠકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ગ્રંથશ્રેણી લખી, ૧૯૫૧ થી ૧૯૮૫ સુધી તરલ-યુવાન નર્મદે હાર્યાથાક્યા વગર આપણા ઉષાકાળના ગદ્યની

આરાધના કરી. આવું કરવાની આંતરિક તાકીદ આ ત્રણેયને એકસરખી હતી. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી લેખનમાં જમણો હાથ થાકે ત્યારે ડાબે હાથે ને ડાબો થાકે ત્યારે ફરી જમણે, એમ સળંગ લખતા. ગોવર્ધનરામે અઢાર-અઢાર વર્ષ શરીરે અને પૈસેટકે ઘસાઈ જઈને લખ્યું, તો નર્મદે નોકરી છોડી મા સરસ્વતીને ખોળે માથું મૂકી ગુજરાતને માથું આપ્યું. એવી તે કઈ અર્જન્સી આ ગાંધી-ગોવર્ધન-નર્મદને હતી ? શું તેઓ પોતાનાં સમાજ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના મરણની બિહામણી ચાલ જોઈ ચૂક્યા હતા ? શું તેમણે કોઈક નવપ્રભાતના અવતરણ માટેનો પુરુષાર્થ સ્વીકાર્યો હતો ? કે પછી સંકલ્પ અને સમજણ થકી પોતાના યુગના મહાન-તાત્વિક પ્રશ્નો ઉકેલવા માટેની તેમની ફનાગીરી હતી ?

હા, નર્મદ અને ગોવર્ધનરામ એટલે સંકલ્પ અને સમજણના સંગીન અવતાર. અર્થાત્ નર્મદનો પોતાની સમજણ માટેનો સંકલ્પ અને ગોવર્ધનરામનો પોતાની સમજણ મુજબનો સંકલ્પ તેમના પોતાના પરાધીનતા અંગેના પ્રતિકારોનો આયનો છે. એમાં જો આપણે ડોકિયું કરવું હશે તો આપણે આપણી શરતે નહીં, એમની શરતે કરવું પડશે, અને એ વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખીને કે આ સમય નર્મદ-ગોવર્ધનરામનો નહીં, પણ આપણો છે. આ રીતે આપણા સમયમાં એમની શરતે એ બંનેમાં ઊભા થયેલા ઊંડા થયેલાં ઊંડા સંક્ષોભો, સંઘર્ષો અને સંકલ્પોના રચાયેલા ત્રેકને સમજવા પડશે.

[૨]

એક વાર વડોદરાના માજી વિદ્યાધિકારી શ્રી નંદનાથ દીક્ષિતે પોતાના એક જાહેર ભાષણમાં કહેલું કે દુનિયાના મહાન સપૂતોની પંક્તિમાં આપણા ગુજરાતના ત્રણ મહાપુરુષોને મૂકી શકાય તેમ છે. એ છે ક્રાંતિકારી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા ગાંધીજી અને એ બે મહાનોની મધ્યકાળમાં ગુજરાતને ગજવનાર યુગપ્રવર્તક કવિ નર્મદ. એમણે નર્મદને ક્રાંતિકારી પણ કહેલા, કારણ કે એમની કલમ અને વિચારો, તલવારની જેમ ધારદાર રહાતાં અને તેનાથી આખું ગુજરાત ખળભળી ઊઠતું. પરાધીનતામાં-ગુલામીમાં જીવી જ કેમ શકાય ? એવાં મેણાં મારીને એ એક કાલ્પનિક રણસંગ્રામ રચતાં, પછી એ રણસંગ્રામમાં ઝંપલાવવા સમજાવતા, વિનવતા, મેણાં મારતા, અને જાણે યુદ્ધનું રણશિંગું સંભળાતું હોય એમ ‘શંખનાદ સંભળાયો ભૈયા, શૂરપુરુષને તેડું હો !’ કહેતાક સ્વતંત્રતાના શત્રુને સંહાર કરવાનું આહ્વાન આપતાં ગાતાં...

‘સુખ સ્વતંત્રતાનું મોંઘું મળે શિર સાટે,
રક્તબલિદાન દેવું કાર્યસિદ્ધિ માટે’

નર્મદની સ્વતંત્રતા ઉપરની, સ્વદેશપ્રેમ ઉપરની, તેમજ વીર-શૌર્યની કવિતાઓ કે જુસ્સા-જંગની કવિતાઓને જુદી પાડી શકાય તેમ નથી. આ બધી એક જ વર્ગની જુદા-જુદા ગુચ્છમાં આવેલી કવિતાઓ છે. જેમ કે, ‘સ્વતંત્રતા’ કાવ્યનો એક ગુચ્છ; એ પછી ‘શૂરવીરનાં લક્ષણો’ કાવ્યનો બીજો ગુચ્છ; ‘હિંદુઓની પડતી’, ‘વીરસિંહ’, ‘અદ્ભુત યુદ્ધ’ અને ‘વીર કવિતા’નો ત્રીજો ગુચ્છ, ‘વ્હેમ ને હાંકી કાઢવાનાં ઉત્સાહગીતો’નો ચોથો ગુચ્છ... વગેરે.

ઈ.સ. ૧૮૫૭માં આખું ઉત્તર ભારત ક્રાંતિથી સળગતું હતું. એમાંથી એક પ્રચંડ

આગ ભભૂકે ન ભભૂકે ત્યાં તો એ કાંતિ કચડાઈ ગઈ, પરંતુ એ સમયે જો કોઈ ગુજરાતી કવિએ આ કાંતિને બિરદાવી હોય તો એ કવિ નર્મદ જ હતા. એમણે ગાયેલું કે...

રાજવંશી તે ખરો, ખરો ખટપટિયો ન્હાનો,
ગુપ્ત રહીને કર્યા, જીવસટોસટનાં કામો;
રણે જોદ્ધો પ્રખ્યાત, તાતિયા ટોપે ટેડો,
ગભરાવ્યા અંગ્રેજ, લઈ એઓનો કેડો;
બલિહારી છે ગાઈ, ઝાંસીની રાણી તુંને,
કર્યું પરાક્રમ વીર, તુંથિ જસ હિંદુને.

પરાધીનતા અંગેનું નર્મદનું સૌપ્રથમ સર્જન તે 'સ્વતંત્રતા' કાવ્ય. જેની નીચે નર્મદે પાદટીપ લખતાં કહ્યું છે કે 'તા. ૩૭ ઓક્ટોબર, ૧૮૫૮એ બેટમાં અંગ્રેજોએ વાઘેરોને હરાવ્યા ને તાંહાંનાં દેહરાં લૂંટ્યા; તે બાબતની હકીકત તા. ૨૩મી ઓક્ટોબર ૧૮૫૮નાં 'રાસ્તગોફતાર'માં થોડાક પોતાની તરફના ઠોક સાથે છાપવામાં આવી હતી. તે વાંચતાં વારને મને એકદમ જુસ્સો થઈ આવ્યો. તેથી મેં ઉપલી કવિતા, બે દાહડામાં જોડી હતી. એ બે દાહડામાં હું જબરા આવેશમાં હતો ને ઘરમાંથી બહાર તો ગયો જ નહોતો; પણ મારી એક નાની ઓરડીમાં ભરાઈ રહ્યો હતો, ને ફક્ત ઘણાં જ જરુરનાં કામ સારું નીચે ઉતરતો.'

આ કાવ્યમાં તેઓ સ્વતંત્રતાને માનવત્વના વિકાસ માટે આવશ્યક માને છે...

છૂટથી વધે જ નૂર તેજ માનવી તણું,
શોભતું બિલી રહે જ મર્દ માનવીપણું;
વીરવીર્ય દાખલે સ્વતંત્રતા પરાક્રમ,
જેનિ હાક સાંભળી ખૂણે ભરાય રે જમ.

*

કોઈનો નથી જ હક્ક રાયરંકનો કદા,
છેક તો થવા બનાવવા ગુલામ વિશ્વમાં;
માણસાઈ છે તહાં ગુલામિ હોવિ ના ખરે,
જુલ્મિ વાત જોઈ શુભ ન્યાયફૂલ તે ખરે.

પોતાના પહેલા જ કાવ્યથી લોકોનો પક્ષ લઈને સરકાર સામે ટીકા લખતાં નર્મદે આપણા પહેલા સ્વાતંત્ર્યવીર કવિ છે. તે માનતા કે લંડનની ગાદીનો કોઈ વારસ હિંદમાં રહીને રાજ્ય કરે, તો એવા પરદેશી રાજાનો પોતાની પ્રજા પ્રતિનો ધર્મ ખુલ્લો, ઉદાર અને સ્થિર હોવો ઘટે.

*

આજ એમ કાલ તેમ ફેરવે ન કાયદા,
જેથિ તો પ્રજા સહે ઘણાં જ ગેરફાયદા.
પુખ્ત ધારણા વિના ચઢે નહીં જ દાદરે,
તે જ ધીર વીર રાજ રાજ્યસિંધુને તરે.

પોતાના સમયના સમાજની દયનીય સ્થિતિનું નિદાન કરતાં નર્મદ ત્રણ કારણો જણાવતાં લખે છે કે... ‘રાજા-ધર્મ-રૂઢિતણા જુલમથી, અંગે ઉઠ્યા ચામઠાં.’, પછી વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં એ કાવ્ય નીચેની પાદટીપમાં લખે છે કે ‘રાજાના જુલમથી, ધર્મના જુલમથી, રૂઢિના જુલમથી.’

આપણે એ ભૂલવું ના જોઈએ કે સુધારાના સેનાની ગણાયેલા નર્મદે કદી એકલી રૂઢિને અવદશાનું કારણ ગણ્યું નથી. અંગ્રેજ રાજ્યના તેણે ગમે તેટલા ફાયદા ગણાવ્યા હોવા છતાં, અંગ્રેજ રાજ્યને તેણે એકાધિક વખત વખાણ્યું હોવા છતાં, નર્મદે ગુલામીના જુલમને એક અનિષ્ટ જ માન્યું છે. તેણે ‘વીરસિંહ’ કાવ્યમાં નાયકના મુખે દેશની પ્રતીત થતી દયનીય સ્થિતિ મૂકી છે. એને અભિપ્રેત છે તેવા રાજ્યઐક્ય માટે શૌર્ય ઉપર મુખ્ય મદાર રાખીને ગાયું છે કે...

‘વિના શૌર્ય નહિ તૂટે, જાતિનાં બંધન મ્હોટાં;
વિના શૌર્ય નહિ ઘટે, પૂજાના ઠાઠો ખોટા.
વિના શૌર્ય નહિ વધે, સ્નેહ સાચા દેશીમાં;
વિના શૌર્ય નહિ ઐક્ય, થાક કો’દી દેશીમાં.’

ગુજરાતી પ્રજાને દેશાભિમાનની ભાવના અને ગુજરાતી ભાષાને ‘દેશાભિમાન’ શબ્દની ભેટ પણ નર્મદે જ પહેલી વખત ધરી છે. આપણો સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ કહે છે કે ‘સ્વરાજ’ શબ્દ સૌ પહેલી વખત ૧૯૬૦માં દાદાભાઈ નવરોજીએ ઉદ્ગાર્યો, પરંતુ એ વાત ભુલાઈ ગઈ છે કે એ જ દાદાભાઈના પ્રિય અને તેજસ્વી વિદ્યાર્થી નર્મદે આ શબ્દ અને તેની ભાવનાનું રટણ પોતાના ‘ધર્મવિચાર’ પુસ્તકના ‘સુધારો અને સુધારાવાળા’ નામના નિબંધમાં છેક ૧૮૮૧માં, દાદાભાઈથી વીસ વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું. ત્યાં તે લખે છે કે ‘આ દેશના સુધારકો સ્વરાજ્યની વાત બોલતાં અચકાતા હતા. સ્વરાજ થાય તેને માટે દેશાભિમાન છે, એમ તો સુધારકો બોલી શક્યા નહીં, અમણાંની સરકારની ઇતરાજી થવાની બીકે.’

‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દ પણ શબ્દની રીતે ભલે નહીં, પણ ગુલામીની જંજીરોમાંથી મેળવવાની ‘સ્વતંત્રતા’ના અર્થમાં પ્રયોજનાર તો નર્મદે જ પહેલા હતા.

આ રીતે ‘દેશાભિમાન’, ‘સ્વરાજ’ અને ‘સ્વતંત્રતા’ને એના સાચા અને પહેલા અર્થમાં આપનાર-સમજાવનાર તો આ ‘ધર્મવિચાર’કાર જ છે.

[૩]

‘આર્યોત્કર્ષ’ નિબંધમાં તે કહે છે કે હિંદુ ધર્મ હંમેશાં પોતાના ધર્મરાજ્યની દરકાર કરી છે, પણ રાષ્ટ્રરાજ્યની નહીં. બહારના હુમલાની સામા થવું, શત્રુને પાછા કાઢવા ને કદાપિ તે દેશમાં ભરાય તો તેઓથી અળગા રહેવું અને ખાવા-પીવા-લગ્ન વગેરેનો સંબંધ કરવો જ નહીં.

‘સુધારો અને સુધારાવાળા’ શીર્ષકના નિબંધમાં તે સુધારા પ્રવૃત્તિનું પુનરાવલોકન અને સ્વવિચારનું આત્મમૂલ્યાંકન કરે છે, અને કહે છે કે સુધારાનો ઉદ્દેશ પ્રવૃત્તિધર્મ

વધારવાનો અને એને અર્થે દેશાભિમાનની પ્રતિષ્ઠા અને એનો ખરો મર્મ સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો.

‘દેશાભિમાન’ નિબંધમાં નર્મદ ઉદમના પાંચ પ્રકારો સમજાવે છે.

૧. પરદેશી રાજ્યસત્તાને દેશમાંથી કાઢી મૂકવા દેશીઓનો સંપીલો ઉદમ.

૨. પરદેશી સત્તાની પ્રજા રૂપે સર્વે જાતિવર્ગના જન સુખી થાય તથા પરદેશી સત્તાના અંકુશમાં રહેલા સર્વે દેશી રાજ્યોની કળા વધે તે અર્થે ઉદમ.

૩. દેશની સમૃદ્ધિ વધે, દેશમાં વિદ્યાકળા વધે તેને અર્થે ઉદમ.

૪. જાત-જાતના લોક પોતપોતાના ધર્મના મમતમાં પરસ્પર દ્રેષ ન રાખતાં દેશના સામાન્ય લાભ અર્થે એકરૂપ થાય તેને અર્થે ઉદમ.

૫. જાતજાતના લોક પોતપોતાના ધર્મ તથા સંસારવિષયમાં સુધારો કરે તેને માટે ઉદમ.

અંગ્રેજી શિક્ષણના બહિષ્કાર, દેશી શિક્ષણ અને દેશી ઉદ્યોગના પ્રચારનો વિચાર ગાંધીજીએ ૧૯૧૬ પછી આપ્યો, જ્યારે નર્મદે છેક ૧૮૮૧માં લખ્યું કે શિક્ષણ વિષયમાં સરકારનો હેતુ અંગ્રેજી ભણેલા કારકુનો મળે, અને અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રસારથી ને તેથી થતા લાભથી પ્રજાનો રાજ્ય ઉપર સ્નેહ વધે એ મુખ્ય છે. યુનિવર્સિટી શિક્ષણથી સંસારી અને રાજકીય સુખની તૃષ્ણા વધે છે. પરંતુ તેથી ધર્મશાંતિના સુખ ઉપરની લોકોની શ્રદ્ધા ઊઠવા માંડી છે. આપણે ત્યાં સ્વધર્મનીતિ પુષ્ટ થાય એવું શિક્ષણ મળવું જોઈએ.

‘આર્યદર્શન’માં પણ નર્મદે સ્વદેશી ઉપર મહત્ત્વનો ભાર મૂકતાં કહ્યું છે કે આપણી રાજ્યસત્તા પરદેશની હોઈ, આપણું દ્રવ્ય પરદેશ ઘસડાઈ જાય છે. વળી પરદેશથી આવતી વસ્તુઓ તકલાદી અને મોંઘી હોય છે. તેથી દેશી વેપારીઓએ પોતે ઉદ્યોગ સ્થાપી, તેનું સંચાલન પોતાને હસ્તક રાખી, વેપારનો દોર પણ પોતાના જ હાથમાં રાખી, દેશનું દ્રવ્ય દેશમાં જ રહે એવા ઉપાય યોજવા જોઈએ.

‘મુક્તિતંત્ર’માં તે પ્રસ્થાપિત કરે છે કે અર્થકાળની નીતિને માટે આર્ય સ્વધર્મ જોવો જોઈએ અને તે માટે યુરોપના દેશોની વિદ્યાકળા સ્વદેશમાં આણો અને તેની તરફ જવામાં સંકોચ ન રાખવો. વેપારધંધો વધારો, કારખાનાં ઊભાં કરો, દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપો. રાજ્યનીતિ જાણો, પ્રજાના હક્ક સમજો ને તે સરકાર પાસે માંગો. મંડળીઓ મેળવી ઉદ્યોગ ચલાવો. સ્ત્રીજાતિની સ્થિતિ રૂડી કરો, તેઓને છૂટ આપો, તેઓને ભણાવો, તેઓ મોટી થઈ સ્વેચ્છાવર કરે અને વિધવા પણ બીજી વાર પરણે તેમ કરો.

આ રીતે નર્મદે સ્વાભિમાન અને દેશાભિમાનને નિરામય રાખવા માટે જુસ્સાની સાથે વિદ્યાની સંગતિ, આર્થિક-ઔદ્યોગિક વિકાસ, ધર્મસહિષ્ણુતા, ધર્માનુસાર સમાજ-વ્યવસ્થા અને એકસંપ થવા માટે અનુરોધ કરે છે. આમ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની સ્થાપનાના પૂર્વરંગ તરીકે નર્મદે રાજકીય સ્વતંત્રતા માટેના એવા તો ઓષડિયાં આપણને પિવડાવે છે કે જે રોગનો ધડમૂળથી નાશ કરે.

[૪]

તબીબી વિદ્યામાં કોઈ એક થેરાપી રોગને દવાઓથી દબાવવા જણાવે તો બીજી

થેરાપી મૂળ પ્રકૃતિ સુધારવા પર ભાર મૂકે. નર્મદનો સ્વદેશાભિમાન માટેનો જુસ્સો પહેલી થેરાપીને અને ગોવર્ધનરામનું સંસ્કૃતિચિંતન બીજી થેરાપીને અનુસરતું હોય તેમ લાગે છે.

નર્મદ વ્યક્તિ નહિ, પણ અભિવ્યક્તિ પર મદાર રાખે છે, તો ગોવર્ધનરામ અભિવ્યક્તિને મોળી કરી, પૌરુષેય પ્રકૃતિને ઉજાગર કરવા માંગે છે. નર્મદ રોગ મટાડવા મથે છે, તો ગોવર્ધનરામ રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારવાની યોજનાઓ ઘડે છે. નર્મદ આવેલાને હાંકી કાઢવા ડાંડિયો પીટે છે, તો ગોવર્ધનરામ ‘લખ’થી ‘અલખ’ની જ્ઞાનમીમાંસાના મજબૂત દરવાજા ઊભા કરવા મથે છે. એવું નથી કે એ માટે ગોવર્ધનરામ માત્ર દાર્શનિક વાતો કરીને બેસી રહ્યા છે. એય નર્મદની જેમ રણમાં ઊતર્યા છે. અન્યથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના ત્રીજા ભાગનું પ્રકાશનમાં દોઢ વર્ષ સુધી અટક્યું ના હોત. એ ભાગ લખાઈ ગયા પછી તેને છપાવવા ગોવર્ધનરામને ઘણી રાહ જોવી પડી હતી. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનું કોઈ મુદ્રણાલય એને છાપવા તૈયાર નો’તું, કારણ કે એ છાપનાર છાપખાનાના માલિકને રાજદ્રોહના આરોપ હેઠળ પકડાવું પડે, એવો વ્યાપક ભય ઈ.સ. ૧૮૮૫ આસપાસ ફેલાઈ ગયો હતો. ત્રીજા ભાગમાં રાજખટપટોની કથા પાછળ ગોવર્ધનરામે અંગ્રેજરાજ અને દેશી રજવાડાંઓ વચ્ચે કલેશભર્યા અને ગુલામદશાના આંતરસંબંધોની વેધક ચર્ચા કરી છે, જેથી તે પ્રકાશિત થયો ત્યારે ખાનગીમાં નહીં, જાહેરમાં પણ ચર્ચાતું-લખાતું-છપાતું કે ગોવર્ધનરામની રાજદ્રોહના આરોપ હેઠળ ગમે ત્યારે ધરપકડ થશે જ થશે.

ગોવર્ધનરામને દેશની રાજકીય પરંત્રતાનું જે દુઃખ હતું તે ત્રીજા ભાગે મલ્લરાજના પાત્રમાં આલેખાયું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદના સહસ્વપ્નવિહારમાં તેમણે હાડપિંજર જેવી પાંચાલીના દેહમાંથી દૂધનું ટીપેટીપું ચૂસી લેતા વાનરનું જે ચિત્ર આપ્યું છે, તેવા અધઃપતનનું કારણ તેઓ પ્રજાની અને તેમના શાસકની નિર્બળતાઓમાં જુએ છે. તેઓ માને છે કે બ્રિટિશો તો માત્ર નિમિત્ત હતા. પોતાની નિર્બળતાઓ કાઢવા માટે ઉત્કટ પ્રેમ અને ધર્મશ્રદ્ધા જોઈએ, વળી રચનાત્મક પુરુષાર્થ કરવાની તમન્ના જોઈએ. સથે એ નિર્બળતાઓને સમજવાની અને તેનો ઉપાય શોધવાની દૃષ્ટિ પણ જોઈએ.

અંગ્રેજ શાસન દરમ્યાન ભારતના રાજકારણમાં બ્રિટિશ શાસકો, રાષ્ટ્રવાદીઓ, લઘુમતીઓ અને દેશી રાજાઓ જેવા ચાર છેડાઓ હતા. ચોથો ભાગ લખાયો ત્યારે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ફેલાઈ ચૂકી હતી, પરંતુ તે ‘બંગભંગ’ના આંદોલન પછી જેવી પ્રબળ બની તેવી નો’તી. મુસ્લિમ લઘુમતીનો પ્રશ્ન પણ ૧૯૦૬માં મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના પછી ઊભો થયો હતો. એટલે ગોવર્ધનરામની ચર્ચા બ્રિટિશ સત્તા અને દેશી રાજાઓ પૂરતી મર્યાદિત રહી છે. એ બેમાંથી તેમને દેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન વધુ મુંઝવણભર્યો લાગ્યો છે. પોતે ભાવનગર રાજ્યમાં હતા તેથી, અને ધરમાં જ મોટાકાકા મનઃસુખરામની અનેક રાજ્યોની ખટપટોના સાક્ષી હતા તેથી, તેમને દેશી રાજ્યોની નબળાઈ, અવદશા અને સ્તબ્ધ ગઈ ગયાની દુઃખદ સ્થિતિનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો. આથી કથારસને મોળો કરવાની મર્યાદા વ્હોરી લઈને પણ તેમણે ત્રીજા-ચોથા ભાગમાં આ ચર્ચાઓને લાંબાપટે

અને સાંસ્કૃતિક ચિંતન સાથે લખી છે.

એક વખત દેશી રાજ્યો વિશેની આવી જુદી જુદી ચર્ચાઓનો ઉપસંહાર કરતાં તેમનો વિદ્યાચતુર બોલે છે કે આજ માત્ર એટલું સમજાય છે કે સર્વ રાજ્યોને અને સર્વ લોકપ્રવાહને ખેંચતો આજકાલનો વેગવાન યુગ દોડે છે, તેની સાથે જે નહીં દોડી શકે તે પાછળના અંધકારમાં રહી જશે અને જે દોડે છે તે ગાંડીધેલી ગતિના પગતળે આવી કચડાઈ જશે.

દેશી રાજ્યોના આવા અંધકારમય ભવિષ્ય વિશે ગોવર્ધનરામે ચાર દૃષ્ટિઓ રજૂ કરી છે.

૧. પહેલી ઉગ્રમિજાજી રાષ્ટ્રવાદી વીરરાવની દૃષ્ટિ. રાજાઓ ઝાંખરાં પેઠે પગલે પગલે નડશે અને તેથી તેઓ અને તેમની પ્રજા સુધરતા યુગની પાછળ જ રહેશે.

૨. ચંદ્રકાંત માને છે કે દેશી રાજાઓ ઉપર ચક્રવર્તી બ્રિટિશ સત્તાનું આધિપત્ય વધતું જશે, તેથી એ સર્વ દેશી રાજાઓ બંગાળના જમીનદારો જેવા થઈ રહેશે.

૩. પ્રવીણદાસ માને છે કે દેશી રાજાઓ પ્રજા સાથે નહિ પણ બ્રિટિશ શાસકો સાથે સહકાર કરશે. તેથી બ્રિટિશ શાસકો તેમની પ્રજા માટે સાસુ જેવા થશે. દેશી રાજાઓ પોતે નાણંદ બનીને સાસુ સાચવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

૪. શંકર શર્મા માને છે કે દેશી રાજાઓ નવા યુગનાં બળો સમજી પોતાના સ્વાર્થ ખાતર પ્રજાની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નશીલ થશે.

આ આખી ચર્ચાનું તારતમ્ય કાઢતાં વિદ્યાચતુર વધુ એક મહત્વનો સિદ્ધાંત કહે છે કે દેશી રાજાઓ એમની પ્રજાને લોકશાહી બંધારણ આપે તો રાજા અને પ્રજાના સંયુક્ત બળ સામે ચક્રવર્તી બ્રિટિશ સત્તા કંઈ નહીં કરી શકે.

ચોથા ભાગમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ એક સ્વપ્ન જુએ છે. જેમાં પાંડવો હિમાલય-આરોહણ તરફ જઈ રહ્યા છે. લગભગ સોએક પાનાં રોકતી આ રૂપકકથામાં ગોવર્ધનરામ બ્રિટિશ શાસકોના ચાર સ્વભાવના ચાર જુદા જુદા વર્ગો જુએ છે. એક હનુમાન સ્વભાવનો ભારતપ્રેમી વર્ગ, બીજો અંગ્રેજ પ્રજાના હિતની સાથે ભારતની પ્રજાનું પણ કલ્યાણ ઈચ્છતો ઉદારમતવાદી સુગ્રીવ વર્ગ, ત્રીજો ભારતની પ્રજાના ભોગે અંગ્રેજ પ્રજાનું હિત ઈચ્છતો વાલીવર્ગ, અને ચોથો પોતાના પશુબળમાં રાચતો સામ્રાજ્યવાદી દુર્યોધન વર્ગ. ગોવર્ધનરામને એવી શ્રદ્ધા હતી કે ભારતની પ્રજા પોતાના પ્રાચીન સંસ્કારોનું સ્મરણ કરી જીવનના સર્વક્ષેત્રમાં ધર્મનું વર્ચસ્વ દાખવશે તો બ્રિટિશ પ્રજાના વાલી ને દુર્યોધન વર્ગને વશ કરી શકશે. પરિણામે સુગ્રીવ અને હનુમાન વર્ગનો પ્રભાવ વધશે અને તેમના સહકારથી નવ યુગમાં પ્રજાઓ રામરાજ્ય મેળવશે. ગોવર્ધનરામની કલ્યાણગ્રામની યોજના આથી વિશેષ કાંઈ નથી.

ઈ.સ. ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં ગોધરામાં ભરાયેલી પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે ‘હિન્દુસ્તાનને લોખંડનાં શસ્ત્રોની ઓછી જરૂર છે, તે દિવ્યાસ્ત્રથી જ લડતું આવ્યું છે, હિન્દુસ્તાન આત્મબળ વડે સર્વ જીતી શકે છે.’

તેનાં સંતાનો મહાપરાક્રમોનો વારસો મૂકી ગયા છે. આ મુલક તપશ્ચર્યાનો ભંડાર છે. અહીં સર્વ ધર્મો સાથે રહે છે, સર્વ દેવતાને માન અપાય છે. આવી સામગ્રીઓ છતાં જો આપણે કાંઈ અલૌકિક કાર્ય કરી દુનિયાને શાંતિ ન આપી શકીએ, આપણે ઈંગ્રેજ પ્રજાને આપણી એ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિથી ન જીતી શકીએ તો આપણે આપણા વારસાને લજવીશું.’ ગોવર્ધનરામ ગાંધીથીયે પહેલાં બરાબર આ જ પરિપાટી ઉપર દિવ્યાસ્ત્રથી લડવાની વાત કરી ચૂક્યા છે.

કહેવાય છે કે ગાંધીજીની જીવનદૃષ્ટિમાં સમાજને પ્રત્યક્ષ ઉપયોગી ન હોય તેવા બૌદ્ધિક રસ અને કળાને સ્થાન ઓછું હતું. કવિવર ટાગોરને ગાંધીજી સાથે આ મુદ્દા પર જ મતભેદ હતો. ગોવર્ધનરામ કલ્યાણગ્રામની યોજનામાં ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથની દૃષ્ટિનો, સત્યાગ્રહ આશ્રમ અને શાંતિનિકેતનની ભાવનાઓનો સમન્વય સાધે છે. કલ્યાણગ્રામની યોજનાનું ચિત્ર સમજાવતા એક વાર સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને કહે છે કે ‘...આપણા અતિથિપુરના બીજા ભાગમાં હું હવે બગીચાઓ અને મ્હેલો ઉઠાવું છું ! એમાં હું આ દેશના અને પરદેશોના મ્હોટા મ્હોટા વિદ્વાનોને, કવિઓને, ગ્રંથકારોને, શાસ્ત્રને, ‘સાયન્સ’ના અનુભવી સમર્થ વેત્તાઓને બોલાવીશ, એ મહાસમુદ્રનું મંથન કરી તેમાંથી રત્ન પામવાની કળા, સનાતન અને વિશેષ ધર્મોના વિચાર અને શુદ્ધ સાધુજનના આચારની ઉન્નતિ, શારીરિક અને માનસિક સમૃદ્ધિઓ અને ઉત્કર્ષ : એ સર્વ આ મહાસમાગમમાંથી આપણા આશ્રમના વિદ્વાનો પામે એવા માર્ગ શોધીશું.’

[૫]

છેલ્લે, એટલું કહેવાનું કે નર્મદના મૃત્યુને બીજે જ વર્ષે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા ભાગનું પ્રકાશન થયું હતું, અને ગોવર્ધનરામના મૃત્યુને બીજે જ વર્ષે ગાંધીજીએ ‘હિન્દ સ્વરાજ’ લખ્યું હતું. ૧૮૮૬માં નર્મદનું જવું, ૧૮૮૭માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું આવવું, ૧૯૦૭માં ગોવર્ધનરામનું જવું, અને ૧૯૦૮માં ‘હિન્દ સ્વરાજ’ લખાવું... ઇતિહાસની આ સાંકળને ‘કાગનું બેસવું ને ડાળનું પડવું’ની રીતે જોવાની ભૂલ કરાય તેમ નથી, કારણ કે તેની પાછળ મંથનયુગની એક આખી પરિપાટી છે. નર્મદે કુધારા અને સુધારા વચ્ચેની લડાઈનું એક્ષટેન્શન સ્વદેશાભિમાન સુધી કર્યું હતું. ગોવર્ધનરામ માને છે કે સર્વગ્રાહી જીવનદર્શન વિનાની કર્તવ્યભાવના માત્ર સામાજિકતા બની રહે છે. એવા વાતાવરણમાં વ્યક્તિ સમાજપ્રવાહને અનુકૂળ થઈ રહે છે અથવા તો કોઈનું ને કોઈનું દાસત્વ સ્વીકારી લે છે. માટે ધર્મશ્રદ્ધામિશ્રિત સ્વદેશપ્રેમ હોવો ઘટે.

નર્મદે, ગોવર્ધનરામે કે ગાંધીજીએ હંમેશાં અંગ્રેજ સામે નહીં, પરંતુ અંગ્રેજીયત સામે થવાની વાત કહી છે. તેઓ જાણતા હતા કે રાજ્યકર્તા બદલવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાવાની નથી. અંગ્રેજો ગયે અંગ્રેજપણું જવાનું નથી. સાચી વાત તો એ છે કે વાઘ નહીં, પણ વાઘનો સ્વભાવ જવો જોઈએ. પરંતુ ભટકેલી અને મૂંઝાયેલી પ્રજાએ તો નર્મદ-ગોવર્ધનરામે જે સાચા દેશાભિમાનનું અને અધ્યાત્મનું દર્શન આપ્યું, તેને બાજુએ રાખ્યું. અને માત્ર તેમના સમાજસુધારા માટે ચીંધેલા બાહ્ય આચારો સ્વીકાર્યા. આ બંનેની પેલી ધર્મશ્રદ્ધા, ધર્મસંસ્કારો અને સામાજિક નિસ્ખત ઉપર પગ મૂકીને જ સૌ

આગળ વધ્યા. તેથી પરિણામ એ આવ્યું કે આપણી દશા વાઘ ગયા અને વરુ આવ્યાં જેવી થઈ, અને થશે.

સંદર્ભ :

- (૧) 'નર્મદ', આ. : ૧૯૪૫, લે. રામનારાયણ વિ. પાઠક
- (૨) 'વીર નર્મદ', આ. : ૧૯૭૫, લે. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ
- (૩) 'નર્મદ : એક કેરેક્ટર', આ. : ૧૯૮૮, લે. વિનોદ ભટ્ટ
- (૪) 'મારી હકીકત', આ. : ૨૦૦૮, લે. નર્મદ
- (૫) 'નર્મદ-વિશેષ', આ. : ૨૦૦૦, લે. રમેશ મ. શુક્લ
- (૬) 'ધર્મવિચાર', આ. : ૧૯૮૮, લે. નર્મદ, સંપાદક : રમેશ મ. શુક્લ
- (૭) 'નર્મકવિતા', આ. : ૧૯૮૩, લે. નર્મદ, સંપાદક : રમેશ મ. શુક્લ
- (૮) 'ડાંડિયો', આ. : ૧૯૮૬, સંપાદક : રમેશ મ. શુક્લ
- (૯) 'રાજ્યરંગ' ભાગ-૨, આ. : ૧૮૭૬, લેખક : નર્મદ
- (૧૦) 'નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ', આ. : ૧૯૩૩, સંપાદક : અં. બુ. જાની તથા અન્ય
- (૧૧) 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો : ગુચ્છ પહેલો', આ. : ૧૯૪૫, લે. : બ. ક. ઠાકોર
- (૧૨) 'સાહિત્ય અને સામાજિક ચેતના', આ. : ૧૯૮૭, સંપાદક : સુધીરચન્દ્ર
- (૧૩) 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ', આ. : ૧૯૧૦, લે. : કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા
- (૧૪) 'ગોવર્ધનરામ : એક અધ્યયન', આ. : ૧૯૬૩, લે. : રમણલાલ જોશી
- (૧૫) 'ગોવર્ધનરામ ગદ્યસંચય', આ. : ૨૦૦૭, સંપાદક : હસિત મહેતા
- (૧૬) 'ગોવર્ધન પ્રતિભા', આ. : ૧૯૮૩, સંપાદક : રમણલાલ જોશી
- (૧૭) 'ગોવર્ધનરામ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ', આ. : ૧૯૫૫, સંપાદકો : વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી તથા અન્ય
- (૧૮) 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, ૧૯મું અધિવેશન, નડિયાદ', આ. : ૧૯૫૫
- (૧૯) 'ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવન અને સમકાલીન જીવન', આ. : ૧૯૫૭, લે. : કાન્તિલાલ પંડ્યા
- (૨૦) 'આપણો ધર્મ', આ. : ૧૯૨૦, લે. : આનંદશંકર ધ્રુવ
- (૨૧) 'ગોવર્ધનરામ ચિંતક અને સર્જક', આ. : ૧૯૬૩, લે. : વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
- (૨૨) 'ઉપાયન', આ. : ૧૯૬૧, સંપાદકો : વ્રજરાય દેસાઈ તથા અન્ય
- (૨૩) 'પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન', આ. : ૧૯૮૭, સંપાદક : નીતિન મહેતા

* ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુરત ખાતેના જ્ઞાનસત્રમાં તા. ૧૨-૧-૨૦૧૯ના રોજ આપેલ વ્યાખ્યાન.

જાગવાની આલબેલ કરતી નવલકથા

હરેશ ધોળકિયા

['જીવણ જગમાં જાગિયા': લેખક બકુલ દવે : પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, કિંમત : રૂ. ૨૫૦]

જીવણ. જીવણદાસ. જીવણસાહેબ. દાસી જીવણ.

એક વ્યક્તિનું એક સામાન્ય મનુષ્યમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ભક્ત બનવાનું આ એક સર્વોચ્ચ ઉદાહરણ છે. અઢારમી સદીમાં જેને શૂદ્ર કહેવાય તેવી જ્ઞાતિમાં જન્મેલ આ જીવણ-સાહેબ — દાસી જીવણ — સ્વબળે, સ્વસાધનાથી, સર્વોત્તમ કૃષ્ણભક્ત બની ગયા. ઈતિહાસમાં પોતાનું નામ અંકિત કરી લીધું. ચામડાનું કામ કરતાં કરતાં એક ઉત્તમ ભજનિક અને કવિ બની ગયા. ભયંકર પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ, ઈચ્છે તો, માણસ કઈ હદે પ્રગતિ કરી શકે તેનું આ સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે. સાડાસાત દાયકાના ટૂંકા જીવનમાં અનંત સદીઓની સિદ્ધિ મેળવી ગયા તે. આજે વર્ષો પછી પણ દાસી જીવણનું નામ લેવું એક પવિત્ર બાબત કહી શકાય.

આવા આકર્ષક જીવનમાં, સ્વાભાવિક છે, સર્જકને રસ પડે જ. અને બકુલ દવેને પડ્યો જ. લખે છે તે : 'દાસી જીવણનાં ભજનોએ મારી ભીતર અનિર્વચનીય આનંદનો ફુવારો પ્રગટાવ્યો એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. તેમનાં ભજનોમાંથી પસાર થતો ગયો તેમ તેમ મને તેમના માટેનું આકર્ષણ અદમ્ય થતું ગયું... ને છેવટે એક નવલકથા લખી. તેમાં તેમને ભજનસમ્રાટ નિરંજન રાજ્યગુરુનો સહયોગ મળ્યો. તેમાંથી આપણને મળી આ નવલકથા 'જીવણ જગમાં જાગિયા'.

આમ તો તેને એક ચરિત્રાત્મક નવલકથા કહી શકાય. દાસી જીવણના જીવનને જ અનુલક્ષીને લખાઈ છે. ચમાર કુટુંબમાં જન્મે છે. ચામડાં કમાવવાનો વ્યવસાય કરે છે. પણ તરુણાવસ્થામાં જ તેમને કૃષ્ણનો નાદ લાગે છે અને શરૂ થાય છે અસ્પષ્ટ ભક્તિ. ત્યારની માન્યતા કે ગુરુ વિના જ્ઞાન ન મળે. તેથી આ જીવણ ગુરુની શોધ આદરે છે. સત્તર જણને ગુરુ કરે છે. બાદમાં નિરાશ થાય છે. છતાં અજ્ઞાત રીતે તેમની સાધના તો ચાલે જ છે. છેવટે ભીમસાહેબમાં તેમને ગુરુનાં દર્શન થાય છે અને તેમનાં ચરણોમાં બેસી જાય છે. ધન્યતા અનુભવે છે. તેમના આશીર્વાદથી તમની સાધના ગાઢ બને છે. તે કૃષ્ણમય બનતા જાય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં તેમને કૃષ્ણની અનુભૂતિ થવા લાગે છે. આ અનુભૂતિથી તેમને થાય છે કે કેવળ કૃષ્ણ જ એક પુરુષ છે. અને તેની ભક્તિ તો કેવળ

ગોપીભાવે જ થઈ શકે. એટલે તે પોતાને કૃષ્ણની દાસી માને છે અને તેમના ભજનોમાં હવે ‘દાસી જીવણ’નો ઉલ્લેખ થવો શરૂ થાય છે. તેમની ભક્તિ લોકોમાં પણ વિદ્યમાન થાય છે. લોકો પણ તેમને ‘જીવણસાહેબ’ અથવા તો ‘દાસી જીવણ’ તરીકે જ ઓળખે છે. પંચોતેર વર્ષ સુધી ભક્તિમય જીવન જીવી સ્વેચ્છાએ દેહ છોડી દે છે. આપણા માટે સુંદર અને ભાવમય એવાં કાલાતીત ભજનોનો પ્રસાદ છોડતા જાય છે. આ મુદ્દા પર આ નવલકથા આધારિત છે.

દાસી જીવણના જીવનમાં અન્ય ભક્તો જેવી કોઈ સનસનાટીભરી ઘટનાઓ નથી બની. જીવન શાંત પ્રવાહ જેમ વહ્યું છે. સમય વીતતો ગયો છે તેમ તેમનામાં આંતર જ્ઞાન અને ડહાપણનો વધારો થતો ગયો છે. એટલે આ નવલકથામાં ક્યાંય ચમત્કૃતિ કે સનસનાટી જોવા નથી મળતી. એક શાંત નદીના પ્રવાહ જેમ તે લખાઈ છે. નવલકથા, મોટેભાગે, તેમના વિચારોથી છલોછલ જોવા મળે છે. ઘટનાઓ પણ તેમના વિચારોને વ્યક્ત કરવાનું જ માધ્યમ બની છે.

કથાની શરૂઆતમાં જીવણના ઘેર સ્વામી અભ્યાનંદ આવે છે. તેને જોઈ જીવણને ફરી તેમને ગુરુ બનાવવાની ઈચ્છા થાય છે. પણ બનાવતો નથી. જોકે તેમની હાજરીમાં તે ગોરખનાથનું ભજન ગાય છે. આ તેમનો પહેલો પરિચય થાય છે — ગુરુ માટે તડપતો અને ભજનશોખીન. અલબત્ત, તેનો પ્રવેશ સાસરે જઈને પાછા આવ્યાનો છે. બાળકના પિતા બનવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. પણ આ બધા વચ્ચે તેનું મન તો ગુરુની શોધમાં જ વ્યસ્ત છે. ભજનમાં જ તલ્લીન છે. આ સમગ્ર ચિત્ર કહે છે કે તે સંસારમાં તો છે, પણ તેની ચેતના ઊઘડવા તલાપી રહી છે. અભ્યાનંદ જાય છે પછી તે પથારીમાં સૂતો હોય છે ત્યારે તેની મનોદશા લેખક આ રીતે વર્ણવે છે : ‘ચક્રમક્રિયા પથ્થર ઘણાય ત્યારે ઊડતા તિખારા જેવું ભીતર ઊડતું રહ્યું. સહેજ ઉજાસ થતો જણાતો ને ફરી અંધારું થઈ જતું. ઉજાસમાં કશુંક જરાતરા નજરે પડતું પણ સ્પષ્ટ થાય તે પહેલાં જ ઓઝલ થઈ જતું અને ફરી પાછું નજરે પડતું હતું. કશુંક અપરિમેય — અપાર છે તેનો પાર પામવાની દિશામાં અગ્રેસર થઈ રહ્યાનો અણસાર છે આ ? કશુંક દરિયાનાં મોજાં જેમ અચાનક આવીને તેને પલાળી ગયું... કૃષ્ણનું ત્રણેય ભુવનને મોહી લેતું સ્મિત એનાં મન:ચક્ષુ સામે પ્રગટ થયું.’ જીવણનું ભીતર જાગી ગયું છે. કશુંક ફૂટું ફૂટું થઈ રહ્યું છે તેનો આ ઈશારો છે.

આ જાગૃતિ તેને દરેક બાબતમાં ‘અપાર’નો વિચાર કરવા તરફ લઈ જાય છે. ગાયનું ચામડું ઉતારે છે ત્યારે વિચારે છે કે ‘સહેજ સ્પર્શ કરતાં જ થરથરી જતી હતી તે ચામડીમાં તીક્ષ્ણ છરો ભોંકાય તોપણ એ કોઈ પ્રતિભાવ આપતી નથી. એનામાં એવું શું હતું જે એને પીડાનો અનુભવ કરાવતું હતું ? એ જ જીવ છે ? એ જ જિવાડે છે ? ને એ રહે તો મૃત્યુ થાય છે ?’ આવા વિચારો તેના મનમાં સતત ઘૂમ્યા કરે છે. દરેક ઘટના તેને સજાગ બનાવે છે કે જીવન તો દોડ્યું જાય છે. યુવાનીનો સમય વ્યર્થ ન જવો જોઈએ. અને તેના ચિત્તમાં એક ભજન ફૂટી નીકળે છે :

‘સરોવર જ્યારે ભર્યાં હતાં, ત્યાં પહેલી ન બાંધી પાળ,
આગળ નીર સૂકાઈ ગયાં, ત્યારે હાથ ઘસે શું થાય ?’

અને તેમની સાધના આગળ વધતી જાય છે. અચાનક ભીમસાહેબનો પરિચય થાય છે. તેમનામાં તેને ગુરુનાં દર્શન થાય છે. તે તેમના સામે મસ્તક નમાવે છે અને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારવા વિનંતી કરે છે. ભીમસાહેબ તેને સ્વીકારે છે અને, લેખક લખે છે, ‘જીવણની સામે અદૃશ્યનો પડદો ઊઠી ગયો ને આજ સુધી નહોતું દેખાતું તે દેખાવા લાગ્યું. ચેતનાનાં મહાપૂર ઊમટયાં. આકાશમાં વાદળો ઘેરાયાં હતાં. અમણે ઝરમર વરસી અમીછાંટણાં કર્યાં. તપી ગયેલી ધરતીને ટાઢી પાડી. ગઈ ક્ષણ સુધી જીવણનું મન ઉતુપ્ત હતું — દીક્ષા પામવા ધગધગતું હતું. એની પર ગુરુજી દ્વારા ગુરુમુખી મંત્રનો અભિષેક થયો અને હરિનામનો છમકારો થયો. હૈયે ટાઢક થઈ ગઈ. લાંબા સમયથી વાદળોથી છવાયેલ આકાશ સ્વચ્છ થયું.’ જીવણ ધન્ય થઈ ગયો. તે ગાઈ ઊઠે છે : ‘અજવાળું હવે અજવાળું, ગુરુ આજ તમે આવ્યે મારે અજવાળું.’

અને પછી જીવણ સાધનામાં ઊંડા ઊતરી જાય છે. કૃષ્ણમય થઈ જાય છે. તે સંસારમાં રહે છે છતાં પોતાનાં લક્ષ્ય બાબતે સજાગ છે. નાની નાની કસોટીઓ આવ્યા કરે છે. પુત્ર માંદો પડે છે. હૈયું હચમચી જાય છે, પણ તરત પોતાના મોહ પ્રત્યે જાગ્રત થઈ જાય છે. ગામની એક તરુણી તેમના પ્રત્યે આકર્ષાય છે અને પરણવાની વિનંતી કરે છે. તે તેમને રૂપાળા હોવાની પ્રશંસા કરે છે. ત્યારે ફરી એક વાર “ભીતર સહજ ગર્વ જેવું સળવળે છે.” પણ બીજી પળે જાગ્રત થઈ જાય છે અને છોકરીને સમજાવી દે છે. સુખ શોધતી તરુણીને સમજાવતાં કહે છે — હકીકતે પોતાને સમજાવે છે — ‘આપણું આ મન પારા જેવું છે. છટકે તો ઝટ હાથમાં નો આવે એવું. સુખ ખોળવા સારુ મનને બહાર રખડવાની ટેવ પડી જાય. મનને અંકુશમાં રાખવાનું. ઈમ નો કરીએ તો મનમર્કટ આપણને જ નખોરિયાં ભરી વછોડી નાખે.’ પત્નીની માંદગીના પ્રસંગે પણ એક પળ હાલી જાય છે, પણ પુનઃ કૃષ્ણવિશ્વાસ પ્રગટે છે અને સ્વસ્થ થઈ જાય છે. દરેક પ્રસંગે તેમની ચેતના ફરી ફરી ઝળહળતી રહે છે.

જીવનમાં બીજી કસોટીઓ આવે છે ત્યારે તેમને અજાણતાં મદદ મળવાના અુભવો થાય છે. ત્યારે તેમને ખ્યાલ આવે છે કે કૃષ્ણ જ આ બધું કરી રહ્યા છે. તેમ તેમ તેમનો દાસીભાવ વધતો જાય છે અને દાસી જીવણ બની જાય છે. પછી જગત પ્રત્યે તટસ્થ બની જાય છે. માન-અપમાન સમાન બની જાય છે. જાતિ-પાંતિ ભૂલી જાય છે.

છેવટે પંચોતેરમા વર્ષે સ્વૈચ્છિક મૃત્યુ સ્વીકારે છે.

સમગ્ર નવલકથામાંથી પસાર થઈએ છીએ ત્યારે એક સાધક કઈ કઈ કસોટીમાંથી પસાર થતાં થતાં પૂર્ણત્વ તરફ આગળ વધતા હોય છે તેનો ચિતારો જોવા મળે છે. આધ્યાત્મિક સાધના કંઈ સરળ નથી. તેમાં અનેક વિઘ્નો આવે છે. અનેક મોહ ઉત્પન્ન થવાના પ્રસંગો આવે છે. અનેક આઘાતજનક બનાવોમાંથી તે પસાર થતા હોય છે. પણ સામાન્ય વ્યક્તિ જ્યારે તેને વશ થઈ જતી હોય છે, ત્યારે આ સાધક તેને જાગૃતિ માટેનો ધક્કો માને છે અને વધારે સભાન બને છે. સાચો સાધક સંસારને બાધા નથી માનતો. તેના વચ્ચે પણ તે પોતાની એકાગ્રતાને અક્ષુણ્ણ રાખે છે. મોહના સાગર વચ્ચે પણ તે પોતાનાં લક્ષ્ય તરફ એકી ગતિએ પ્રગતિ કરે છે. ભક્ત હોય તો તેની ભક્તિમાં પૂર આવે

છે. જ્ઞાની હોય તો તેનું જ્ઞાન તીક્ષ્ણ બનતું જાય છે. અને અંતે ભક્તિ અને જ્ઞાન વચ્ચે અદ્વૈત સધાઈ જાય છે. આ પળે તેનું જીવન સફળ અને સાર્થક બની જાય છે. તે મસ્તીથી ગાઈ ઉઠે છે :

‘મैं मस्ताना मस्ती भेलुं,
मैं दीवाना दर्शनका,
भभीया भडक डाय लई भेलुं,
जत तषा अब दई डंका.’

સમગ્ર નવલકથા વાંચીએ છીએ ત્યારે વાચકના મનમાં પણ શાંતિનો એક ઝરો ફૂટી નીકળે છે. તેનામાં પણ જાગૃતિનાં કિરણો પ્રસરે છે. તે પણ જીવણ જેમ બોલી ઊઠે છે : ‘જીવણ જગમાં જાગિયા.’ તેને પણ પ્રેમરસની ઝાંખી થાય છે. તેના નેનમાં પણ નૂર આવે છે. તેનું મનનું પણ હેર્યું બની જાય છે.

બકુલ દવેએ દાસી જીવણ પર નવલકથા લખી બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. આવી ચરિત્રાત્મક નવલકથાઓની તાતી જરૂર છે. જ્યારે ચારે બાજુ નકરું બજારું વાતાવરણ વધતું જાય છે, ત્યારે આવી નવલકથાઓ આ બજારુ મનમાં ગાબડાં પાડવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. જીવનની અદૃશ્ય બાજુ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચે છે અને તેને અનુભવવાની પણ હાકલ કરે છે. સામાન્ય સાંસારિક નવલકથાઓ કરતાં આવી ‘જાગવાની હાકલ’ કરતી નવલકથાઓ લખાય તે આજની આવશ્યકતા છે.

કવિતાની કેડીએ

હરિકૃષ્ણ પાઠક

કીવ્યાસ્વાદ કરાવનાર પહેલપ્રથમ એક ભાવક હોવાનો. એને જ્યારે કંઈક વિશેષ પ્રાપ્ત થવાનું લાગે ત્યારે પોતાનો અનુભવ અને આનંદ વહેંચવાનો ઉમળકો જાગે. આ ધોરણે ને કારણે જ્યારે એવું કામ થાય ત્યારે તે અવશ્ય ઉપકારક બને. ભાવકમાત્રમાં ચોક્કસ આગવાં રસ-રુચિ, પહોંચ અને અપેક્ષા હોવાનાં. અપેક્ષા કવિ અને કૃતિ સંદર્ભે પણ હોવાની, એનોયે એક પ્રભાવ સભાન-અભાનપણે પ્રવર્તતો રહે.

ભાવકનું મૂલ્ય સહેજ પણ ઓછું ન આંકીએ તોપણ એક વાત સ્વીકારવી રહી કે જ્યારે કોઈ સર્જક ભાવકની હેસિયતથી કાવ્યકૃતિ પાસે જાય ત્યારે તેને કશુંક વિશેષ નજરે ચડી જવાનું, જડી જવાનું.

અહીં આસ્વાદન કરાવનાર શ્રી ધીરેન્દ્ર મહેતા સર્જક અને ભાવક એમ બેવડી હેસિયતથી મળે છે. અહીં કાવ્યોની (અને કંઈક અંશે કવિઓની) જે પસંદગી થઈ છે તેમાં તેમની રુચિનું ખુલ્લાપણું જોવા મળે છે.

પ્રથમ ક્રમે આપણી ભાષાના આદિકવિ નરસિંહને અને તેમની પસંદ કરેલી કૃતિને ધ્યાનમાં લેતાં આરંભ સમુચિત થયો લાગે.

શબ્દપસંદગીની સાથોસાથ નરસિંહમાં જે લય-સૂઝ છે તેને ચીંધી દર્શાવવી, સાથે, અહીં અનુભવવા મળતા ઉમળકા સાથે કાવ્યની ખૂબીઓને ઝીણવટથી દર્શાવતા રહીને આસ્વાદક પંડે શિક્ષક પણ છે તેથી શિક્ષકનું પ્રવર્તન પણ અહીં અને અન્યત્ર અલપ-ઝલપ જોવા મળે છે. નરસિંહના આ કાવ્યના માત્ર પઠનથીયે વારી જવાનો ભાવ જાગે તેવો ઉમળકો ઓતપ્રોત અનુભવાય છે અને તે આસ્વાદકે યથાર્થ સંભળાવ્યો છે. ‘લટકું’ અહીં ‘લીલા’નો પર્યાય બને છે.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો રંગ જેમાં ભર્યો પડ્યો છે તેવી બ્રહ્માનંદની કૃતિમાં ‘નેડો’ ને ‘છેડો’થી કેટલું બધું કહેવાઈ ગયું છે તે કહેવા સાથે આ કવિએ વ્રજ ભાષાનું અને કવિતાનું શિક્ષણ ભુજની પાઠશાળાઓમાં જ લીધેલું તેવી વિગત પણ મળે છે. અભ્યાસીઓને ઉપકારક બને તેવી વિગતો આપવાનું એક વલાણ પણ આવકાર્ય ગણાય. કૃષ્ણનો અને વ્રજનો સ્પર્શ તો તે ભૂમિમાંથી પ્રગટેલી ભાષાની છાયા કે ઓથ લીધા વિના ભાગ્યે જ પામી શકાય. બ્રહ્માનંદનું જ બીજું પદ પણ પસંદ થયું છે. તેમાં રૂઢિપ્રયોગનો વિનિયોગ પણ કવિતાને કેવો ઉપકારક બને તે પણ આસ્વાદકના ધ્યાનમાં છે. ‘હરિનો મારગ છે શૂરાનો’, તેનો મર્મ સૂચવવા પ્રભુ પ્રત્યેની પ્રીતિ અને સંપૂર્ણ સમર્પણનો ભાવ કેવો

પ્રગટ્યો છે તે વિગતે સમજાવાયો છે. આ પંથેથી પાછા વળી જનારને ‘શું જીવે ભૂંડું મુખ લઈને’ કહેનાર કવિનો આશય કટાક્ષ કે ટીકાનો નથી, પરંતુ આ સંત કવિનો કરુણાનો ભાવ છે તેવું તારણ પણ ઉપયોગી બને.

કચ્છનાં જ ગોમતીબાઈની કૃતિના આસ્વાદમાં ખુદને નમ્રતાથી પેશ કરતાં એ સંત કવયિત્રી પોતાનાં કર્તૃત્વને પણ ગણનામાં લેતાં નથી અને એ બધું તો ઈશ્વર સાથેની તન્મયતામાંથી પ્રગટેલ પ્રસાદી છે — તેનું મૂલ્ય ઓછું નથી તે વાત ઠેરાવીને કહી છે. અહીં અનુભૂતિની સહજ નિરૂપણા અને ગેયતાના જે ગુણ છે તેનો મહિમા કરે છે.

આસ્વાદકનો પોતાના મોસાળનો — ખાસ કરીને માતામહનો જે વારસો જીર્ણ પૃષ્ઠો પર જોવા મળ્યો તેમાંથી એક ઝળહળ જ્યોતરૂપ કૃતિ, જે પારસી કવિ જેહાંગીર માણેકજી દેસાઈની છે તેના આસ્વાદની ભૂમિકા બાંધતાં આ પ્રકારની રચનાઓને જે તે સમયની રાષ્ટ્રભાવના જે ખુલ્લી, સર્વસમાવેશક, નિર્મળ હતી તેવો મત સાભિપ્રાય નોંધે છે અને તેની વિગતે વાત કરતાં કરતાં અન્ય એક આખી કૃતિ પેશ કરે છે. ટાગોર જેવા મહાકવિની છાયા હોવાનું સ્વીકારીને પણ આવી કવિતાને થોડી જુદી નજરે પણ પ્રમાણવી ઘટે તેવો અભિપ્રાય ધરે છે. આવાં કાવ્યોની ઓળખ ‘સ્વદેશાભિમાન અને પ્રજાજાગૃતિનું ગાન’ની સંજ્ઞા આથી જ લેખના શીર્ષકમાં આપી છે.

કવિશ્રી કલાપીની મશહૂર અને લોકપ્રિય કૃતિ ‘આપની યાદી’ જે ગઝલની બધી શિસ્ત પાળતી નથી પરંતુ અપૂર્વ, સુંદર ભક્તિરચના તરીકે પોંખાઈ છે, વધાવાઈ છે તેને લગતો આસ્વાદલેખ લાંબામાં લાંબો છે — ઔચિત્ય સાથે. આ કૃતિ વિશે આપણા સમર્થ સાહિત્યકારો બ.ક.ઠા., નિરંજન ભગત કે ઉમાશંકર આદિએ જે કંઈ કહ્યું છે તેનાં ઉદ્ધરણો સાથે અહીં કવિ કલાપીને આત્મલક્ષી અને મહામંથનના કવિઆત્મા રૂપે નવાજ્યા છે. શબ્દપસંદગી, પ્રાસયોજના, સંતર્પક બને તેવાં શબ્દચિત્રો એક કૃતિનાં અનેક પાસાંને પ્રમાણતા જઈને કૃતિ વધુ સંતર્પક બને તેવી સઘન ચર્ચા કરી છે. વધુમાં આ વાતને સમર્થન મળે તેવું કવિશ્રી ઉમાશંકરનું ઉદ્ધરણ ટાંક્યું છે —

‘બુદ્ધિપૂર્વક ગોઠવીને પંચમહાભૂતોની (કવિએ) વાત કરી નથી. કવિના દર્શનમાં સુચારુ રૂપે આવીને તે ગોઠવાઈ ગયાં છે. એનાં ચિત્રો એટલાં બધાં અકૃત્રિમ છે, દિવ્ય સ્ફૂર્તિભર્યાં છે કે ગુજરાતી ભાષાના ખજાનામાં હંમેશ ઝળહળતાં રહેશે.’

ખુદ કવિશ્રી ઉમાશંકરનાં ‘આયુર્મગિના દ્વિભેટે’ તરીકે ઓળખાવેલાં બે જાણીતાં સોનેટ — ‘ગયાં વર્ષો’ અને ‘રહ્યાં વર્ષો તેમાં-’ને સ્વતંત્ર સોનેટ તરીકે અને સોનેટયુગ્મ તરીકે ઓળખાવીને ચર્ચા કરી છે. પ્રેમતત્ત્વ એ પૃથ્વીનું અમૃત છે તેવી સમજ પર ઠરતા આ સોનેટયુગ્મમાં યોજેલાં ત્રણ ક્રિયાપદો ‘ગયાં/મળ્યાં/રહ્યાં’ આ યુગ્મને સુબદ્ધ કરે છે અને વસ્તુતઃ ચિંતન અને સંવેદનની સમરસતાયુક્ત પરિણિતીની પરાકોટિ અહીં સધાય છે તેવો મત દર્શાવે છે.

‘પીડિતો પ્રત્યેનો સમભાવ, સદ્ભાવ, સંવેદના આપણી કવિતામાં, વિશેષ કરીને ગાંધીપ્રભાવ થકી પ્રગટેલો એક ઉન્મેષ હતો.’

તેનાં નિદર્શન રૂપે બે કાવ્યો પસંદ થયાં છે — ‘કોદાળીવાળો’ (મેઘાણી) અને પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2020

‘જઠરાગ્નિ’ (ઉમાશંકર) — આ બંને કાવ્યોની સાથેલગી, સમીક્ષા — આસ્વાદ થયાં છે. પ્રથમ કાવ્યમાં ક્રમશઃ અનુષ્ટુપ અને મંદાકાન્તા એમ બે છંદો પ્રયોજાયા છે. જરૂર પડે ત્યાં કવિએ આપેલ કેફિયતમાંથી ઉદ્ધરણો લઈને વિશેષ સ્પષ્ટતા લાવે છે. ‘કોદાળીવાળો’માં મંદાકાન્તાની લલિતગતિ ઉપયુક્ત જણાતી નથી, તેવું સ્પષ્ટ કથન પણ કર્યું છે. અહીં આ પ્રકારનાં અન્ય કાવ્યોનાં ઉદાહરણો લેવા સાથે મેઘાણીનું કાવ્ય અનૂદિત હોવાનું પણ જણાવે છે.

ઉપરનાં બે કાવ્યોના સિલસિલામાં સહજ રૂપે કરસનદાસ માણેકનું પ્રાર્થનારૂપ કાવ્ય ‘જીવન અંજલિ થાજે’ પસંદ થયું લાગે. ‘ઝેર જગતનાં જીરવી જીરવી અમૃત ઊંચાં પાજો’—માં શબ્દ બેવડાવાથી, પુનરુક્તિથી ભાવ કેવો ઘૂંટાય છે તે દર્શાવીને ‘અંજલિ’ શબ્દ અહીં કેવો ઉપયુક્ત અને કારગત બને છે તે કહેવા સાથે ‘કાવ્યના શબ્દ પાસે રમણીયાર્થ પ્રતિપાદનની અપેક્ષા રાખવામાં આવેલી છે’—ને તે અહીં સંતોષાતી હોવાનું તારવી આપ્યું છે.

ભાવનગર રાજ્યના લોકધર્મી વહીવટકર્તા સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની કૃતિમાં પરમેશ્વરની આગવી, છબી પોતે સાધારણજનમાંયે કેવી રીતે જુએ છે તેની સ્થાપના કવિ દર ત્રણ-ત્રણ પંક્તિ પછી ‘તે મારે મન પરમેશ્વર છે’ની પુનરુક્તિથી કરતા રહે છે તેની રચનાયુક્તિ દર્શાવવા સાથે કવિને મન પરમેશ્વર કોઈ માનવેતર તત્ત્વ નથી, તે ભાવને કવિ કેવી રીતે દઢ કરતા રહ્યા છે તેની પ્રતિતિ થાય તે રીતે દરેક કડીમાં રહેલ કાવ્યત્વ પણ અંકે કર્યું છે, ને વિશેષમાં પ્રથમ કડીમાં જ આવતો શબ્દ ‘તાન’ માત્ર પ્રાસની જાળવણી માટે નથી આવ્યો પરંતુ ઉમદા મનુષ્યો ભેદ-ભાવમાં રાચતા નથી, એવું કહીને તે શબ્દ યુક્ત અર્થવાહક પણ બને છે તે તરફ ભાવનું ધ્યાન દોરે છે.

સભર ભરેલી સૃષ્ટિને પંચેન્દ્રિયથી પામી શકાતી હોય તે છતાં અનુભવમાત્ર ઈન્દ્રિયસ્તરે જ રહે અને અનુભૂતિસ્તરે ન પહોંચે તે સ્થિતિમાં અનુભવાતી એકલતાને વ્યક્ત કરતું કવિશ્રી પ્રહ્લાદ પારેખનું કાવ્ય (ગીત) આ સૂક્ષ્મ લાગણીને કેવી તો વ્યક્ત કરીને ભાવકને પહોંચાડે છે તેમાં રવીન્દ્રનાથનો પ્રભાવ જોવા સાથે આ કવિ ભાવનગરના છે તે વિગત પણ જણાવે છે (આપણે જાણીએ છીએ કે ભાવનગરના બે તેજસ્વી કવિઓ પ્રહ્લાદ પારેખ અને કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીએ તેમનું શિક્ષણ ભાવનગરમાં નાનાભાઈ ભટ્ટની દક્ષિણામૂર્તિ, અમદાવાદમાં ગાંધીજીની વિદ્યાપીઠ અને રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનમાં લીધેલું.)

બે બોધપ્રધાન કાવ્યો તરીકે આસ્વાદ માટે પસંદ કરેલાં કાવ્યો આપણા બે સમર્થ અને સાથોસાથ અધ્યાત્મમાર્ગી એવા સાંઈ મકરન્દ અને રાજેન્દ્ર શાહનાં છે. ‘ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ’માં પ્રયોજાયેલ શબ્દ ‘ગુલાલ’થી ઉક્તિ મૂર્ત રૂપ પામે છે તે તરફ ધ્યાન દોરીને ‘ગુંજે ના ભરીએ’માં ‘ગુંજે ભરવાનો’ રૂઢિપ્રયોગ પણ કેવો સાર્થક બને છે તે સૂચવી અહીં કવિનો જે મકરન્દી મિજાજ પ્રગટે છે તેની સમ્યક્ ઓળખ પણ અપાઈ છે.

રાજેન્દ્ર શાહ નાની-મોટી વિપદાથી અસ્વસ્થ ન થઈ જવાની શીખ આપે છે. અહીં સમજાવટનો સૂર છે, તો ઉપયુક્ત દષ્ટાંતો દ્વારા કવિએ જે સાંત્વના રમતી મૂકી છે તેના

નિર્દેશો થતા રહ્યા છે. પ્રત્યેક કાવ્યમાં કવિતા-કલાનાં ઓજારો કેવા ખપમાં લેવાયાં છે તેમાંયે શિક્ષણની રીતિ જોવા મળશે.

સામગ્રી એકસરખી હોય તે છતાં જુદાં સંવેદનો આકાર પામતાં હોય છે. તેમાં દષ્ટિબિંદુની ભિન્નતા, માનવપરિસ્થિતિ અને કવિની નિસબતને કારણે અનુભૂતિના (અને અભિવ્યક્તિના પણ) સ્તર કેવા બદલાઈ જતા હોય છે તેની ચર્ચા ‘ધૂમે ઘેરૈયા’ (ઉમાશંકર), ‘ઘેરૈયા’ (પ્ર. પારેખ) અને ‘હોળી’ (રાજેન્દ્ર શાહ) એ કાવ્યોને નિમિત્તે, દરેકમાં ભાવકને કેવી ભિન્ન અનુભૂતિ થઈ શકે તેની વાત વિગતે કરી છે. કાવ્યોની પંક્તિઓ જ ટાંકી છે પરંતુ પોતાને જે કહેવું છે તે સુપેરે કહેવાયું છે. પ્રતીકયોજના અને પુરાકલ્પનો કેવી રીતે ખપમાં લેવાયાં છે તેનીયે વાત સદૃષ્ટાંત કરી છે.

‘શૂળ અને શમણાં’માં યજ્ઞિનો કવિ વ્યજ્ઞિના રંગમાંથી કેવો સમજિનો કવિ બને છે તે ઘટનાના ઉઘાડ સાથે ‘માનવતાની મહેક’ના કવિલેખે ‘ઘાયલ’સાહેબની આરંભે ટાંકેલ રૂબાઈની છેલ્લી પંક્તિ છે –

‘ઈન્સાનપરસ્તી જ છે અલ્લાહપરસ્તી’

અહીં કોઈ એક કૃતિ ધ્યાનમાં લેવાઈ નથી પરંતુ આ શાયરની કવિતામાં માણસાઈનો મહિમા થવા સાથે સામે પક્ષે કેવી કેવી બદમાશીઓ ખડી છે તેનાંયે દૃષ્ટાંતો જડે તેવી પંક્તિઓ પણ ટાંકવામાં આવી છે. કવિના હૃદયમાં ઉજાસની આશા છે ત્યાં સુધી દૃષ્ટાંતો દ્વારા લઈ જાય છે. તે માટે પસંદ કરેલ શેઅર આ છે –

‘કોણે કહ્યું ખાલી હાથે મરી જવાના ?

દુનિયાથી દિલના ચારે છેડા ભરી જવાના.’

(અહીં યાદ આવશે ઉ.જો.નું વચન – ‘અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું’ – તે સાથે જ ગઝલમાં જે સૌંસરવાપણું હોવાનું તેનોયે એહસાસ થશે.)

વનવેલી છંદમાં રચાયેલું ‘ઉમાશંકરને’ કાવ્ય નિરંજન ભગતનું છે. આસ્વાદકે અહીં કવિના પંચાવનમાં વર્ષે નિરંજન ભગતે લખેલ નિબંધનો અંશ પણ ઉતારેલ છે, તેના પ્રકાશમાંયે આ કાવ્ય જોઈ શકાય એમ છે. આવાં કાવ્યો ઊર્મિકાવ્યના વર્ગમાં આવે. તેમાં વ્યક્તિલક્ષી, અંજલિરૂપ અને કરુણપ્રશસ્તિનોયે સમાવેશ થાય, એવી સ્થાપના શરૂમાં કરી છે. ઉમાશંકરે પોતે આ પ્રકારનાં કાવ્યો રચ્યાં હોવાનો નિર્દેશ કરીને ભાવકો આવાં કાવ્યોને કઈ રીતે માણે—સ્વીકારે તે સમજાવ્યું છે તથા આપણા આ મનીષીકવિને આપણા અન્ય કવિ નિરંજન ભગતે કેવા રૂપે જોયા—જાણ્યા છે તેનો આલેખ રચ્યો છે.

આ કાવ્ય કવિના સાઠમા વર્ષે લખાયું છે ને તેથી સ્તો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉમાશંકરની અતિ મહત્ત્વની પંક્તિનો ઉલ્લેખ ન થાય તો જ નવાઈ –

‘અજાણ રમવું કશું, સમજવું રિબાઈય તે !’

કાવ્યના આસ્વાદની છેલ્લી ત્રણ લીટી આસ્વાદકનો હૃદયભાવ વ્યક્ત કરે છે – અને આ ઉપક્રમ એક ‘કાવ્યાભિવંદના’ છે અને તેથી આવશ્યક અંતર પણ રાખ્યું હોવાનું કહે છે.

લાભશંકર ઠાકરના અક્કેક, બબ્બે પંક્તિના ચાર લઘુકાવ્યો ‘પરબ’ના તંત્રીએ આસ્વાદ માટે આ મિત્રને ભળાવ્યાં. અહીં માત્ર આ ચાર લઘુકાવ્યોના નિમિત્તે જ, ખરું કહું તો, કવિ લાભશંકરની અને તેમની કવિતાની અપૂર્વતા, અનન્યતાને કલાનો ઝીણવટભર્યો પરિચય કરાવી દીધો છે.

‘શબ્દ/વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ/જગાડું એને ?’

અહીં પ્રયોજાયેલ રૂપક અલંકાર, તેનાથી પ્રગટતી દશ્યાત્મકતા, નાટ્યાત્મકતા કવિની ઉપસ્થિતિ સાથે જે કોઈને (કહો કે કોઈને પણ) પુછાયેલ છે તેવા ભાવકની પણ હાજરી – એવુંબધું જ ચીંધીને બતાડ્યું છે. કવિમાં અને તેમની કવિતામાં જે સ્થિત્યંતરો આવ્યાં તેની વાત કરતાં કરતાં કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનેય યાદ કરી લે છે. વળી ‘પરબ’ના સંપાદક ‘ડિયર યોગેશ’ને એવુંયે કહી દે છે કે પોતે જે કંઈ લખશે તે તેમને (‘પરબ’ના તંત્રીને) અંકની સામગ્રી કરતાં વિશેષાંકના સંપાદકીય માટે વધારે ખપ લાગશે !

ખુદ ભાષા વિશે, શબ્દની પહોંચ વિશે કવિશ્રી લા.ઠા.ને જે પ્રશ્નો હતા તેનાથી આ સ્થિત્યંતર થયું (કે થતું રહ્યું) એવું તારણ કાઢવા સાથે લાભશંકરની કેફિયતમાંથી એક તીખો ફકરો પસંદ કરી ટાંક્યો છે, જેનો છેલ્લો શબ્દ છે ‘છટ્ટ’. કવિ ભાષા સાથે કન્ફ્રન્ટેશન કરતા રહ્યા તે વિગત પણ ચુકાઈ ગઈ નથી. પોતાના કથચિત્વને ટેકો પૂરે તેવા કવિશ્રીના પ્રતિભાવોને ઉદાહરણ રૂપે આપતાં જઈને, કદાચ પોતાને ભાળવેલાં કાવ્યો સિવાયનાં કાવ્યો (કે અંશો)ને ખપમાં લેતાં લેતાં પોતાના મતનું સમર્થન કરતાં રહે છે.

‘ઉલ્લેચાતો શબ્દ -થી ‘છે અને છું- છાં થકી’ એ આવી રચનાઓ પૈકી હોઈ શકે. એક પ્રકારની સરલતા એ પણ કવિશ્રી લા.ઠા.ની અભિવ્યક્તિનું એક લક્ષણ હોવાનું તારણ કાઢે છે. કાવ્યવિભાવના બદલાયા પછીની કવિની મથામણને ચીંધી બતાવવા માટે પોતાને વધારે કાવ્યવિહાર કરવો પડ્યો તેવુંયે સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (અત્યારે આ આસ્વાદ પુસ્તક વિશે જે લખવા બેઠો છું તેનીયે લગભગ એ જ સ્થિતિ છે !) પત્ર રૂપે લખાયેલ આ આસ્વાદ કવિશ્રી લાભશંકરને, તેમની કવિતાને, તેમની મથામણોને, તેમાંથી પ્રગટતી ગંભીરતા અને તેમની સર્જકતાને પામવામાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડે તેવો સધ્ધર લેખ છે. ‘પરબ’ના તંત્રી અને વાચકો આ વાંચીને ધન્ય થયા હશે.

સ્વરૂપની અનંતતાનું આલેખન એવી ઓળખ સાથે કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠનું કાવ્ય ‘અનંત જે રૂપ મારું’ પસંદ થયું છે.

‘અનાદ્રાત પુષ્પ સમું વિશ્વ’ એવા સુંદર કલ્પનથી ઉઘાડ પામતું કાવ્ય એક અત્યંત સંવેદનપટુ વ્યક્તિના આત્મકથન રૂપે, એક વિશ્વપુરુષની ઓળખ રૂપે કેવું આલેખાયું છે તે વાત આસ્વાદક, વચ્ચેનું કશુંયે ધ્યાન બહાર ન રહી જાય તેવી ઝીણવટથી અને સાથે સાથે સ્વીકાર્ય અને તેવાં અર્થઘટનોમાત્ર નહીં, પરંતુ અહીં કવિતા કેવાં કેવાં સૌંદર્યવિવર્તો પ્રગટ કરતી ચાલી છે તેનાં સ્થાનો પર આંગળી મૂકીને દર્શાવતા રહ્યા છે. તત્ત્વની ભૂમિકાએ પહોંચતાં કાવ્ય કેવું બિનઅંગત પણ બની રહે છે, તે ભૂત-ભાવિ-વર્તમાનની વાત સુપેરે વણાઈ છે. ભાવકને માત્ર આ એક કાવ્ય આત્મસાત્ થાય એમ નહિ, તે

ઉપરાંત કવિતામાત્રને પામવાની કેવી કેવી રીતિઓ અજમાવાઈ શકે છે; અને કેવાં ઓજારો તેમાં બપમાં લેવાતાં હોય છે તેની ભાળ પણ કાવ્યકૃતિના આંતર-બાહ્ય સૌંદર્યને દર્શાવતા જઈને કાવ્યકૃતિના એક અનન્ય આસ્વાદલેખ તરીકેનું પ્રમાણ જાણે રજૂ કર્યું છે.

કોઈ પણ આસ્વાદકની કસોટી કરે તેવા એક કવિ પણ અહીં છે — શ્રી યશવંત ત્રિવેદી. ધીરેન્દ્રભાઈએ તેમનાં એક નહીં, ત્રણ ત્રણ કાવ્યોના આસ્વાદ કરાવવાની હામ ભીડી છે. અન્ય જે વિદ્વાનો આવું કામ કરી ચૂક્યા છે તે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ, શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા, અને શ્રી દક્ષાબહેન વ્યાસને પણ યાદ કરવાં ઘટે. સદ્ભાગ્યે અહીં પસંદ થયેલ ત્રણેત્રણ કાવ્યો અઠાંદસ કહેતાં ગદ્યકાવ્યો છે. જો ગીત પસંદ કર્યું હોત તો તેનો લયબંધ ઉકેલવાનો વધારાનો વ્યાયામ કરવો પડત. કલ્પનોની ભરમાર, એકબીજાં સાથે સહજ રીતે સાંકળી ન શકાય તેવાં — મુખ્યત્વે વિદેશનાં સ્થળ-કાળ, પાત્રવિશેષો, ઘટનાઓ અને સાહિત્યિક સંદર્ભો — ટૂંકમાં અસંબદ્ધ સામગ્રીમાંથી પણ આસ્વાદકે વિધાયક અભિગમથી અર્થબોધ પામવાનો ને પમાડવાનો સંનિષ્ઠ શ્રમ લીધો છે. પ્રથમ કાવ્યમાં તેનું અનુસંધાન જોયું છે અને ત્રીજા કાવ્યમાં અસ્તિત્વના લયની કલ્પના શોધી છે. કવિના કાવ્યસંગ્રહ ‘ક્ષિતિજને વાંસવન’ની પ્રસ્તાવનામાં રામપ્રસાદ બક્ષી જેવા વિદ્વાને જે વાત પોતાની રીતે કહી છે તેની સાથે આ આસ્વાદક પણ અસંમત જણાતા નથી. હંસ અને ફ્લેમિંગોને સમાન રૂપે કે પર્યાય રૂપે યોજવામાં જે વાસ્તવિક ભૂલ થઈ છે તે પણ સૂચન રૂપે કહે છે તો અહીં કાવ્યપદાવલીમાંથી જ જે કંઈ કાવ્યાનંદ મળે છે — કે મળી શકે અને જે આછોયે અર્થબોધ પામી શકાય તેવાં સ્થાનોયે ચીધે છે. ટૂંકમાં, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ જે કહ્યું છે તેનાં ઉદાહરણો અહીં વાજબી ઠરે છે.

મનોજ ખંડેરિયા આપણી ભાષાના એક નીવડેલા, મહત્ત્વના મર્મી કવિ છે, જેમણે સીધી-સાદી ઘરેલુ કે વ્યવહારની ભાષાનો સર્જનાત્મક વિનિયોગ સફળતાપૂર્વક કર્યો છે, મુખ્યત્વે ગઝલોમાં. અહીં પસંદ થયેલ કૃતિમાંયે એ ગુણ તો છે જ. ને વળી હાથ બળવાની વાતથી જૂનાગઢનો નરસૈંયો દિવેટિયો થયો ત્યારની તેની તલ્લીનતા સાથે — તે ક્ષણ પાસે કવિ ભાવકને લઈ જાય છે. અહીં ‘પણ’ શબ્દ કેવી કેવી ભાવસ્થિતિઓને નિર્દેશવા સાથે થવા જેવું કે ન થવા જેવુંયે થઈને રહે તે સ્થિતિને ભ્રમનિરસનથી લઈ આશ્વાસક બનવામાં ‘એમ પણ બને’ની રદીફ કેવી કાર્યસાધક બને છે તેની ભાળ આપવા સાથે ગઝલના પ્રકારમાં આવી થઈ આવેલ સહજ ઉપલબ્ધિ ચીંધી બતાવે છે. છેલ્લા શેઝરમાં બે પ્રિયજનના સહવાસનું સૂચન પડ્યું છે. તેનોયે ઉચિત નિર્દેશ કર્યો છે. મનુષ્યના અનુભવજગતમાં શું શું બની શકે તે જાણે કે આ પાંચ શેઝરમાં પ્રભાવક રીતે આલેખાયું હોવાની પ્રતીતિ આસ્વાદકે કરાવી તો છે જ, પણ કલમ પકડવાની જવાબદારી કેવી રીતે કઠિન છે તેનો સંકેત પણ કર્યો જ છે.

કવિશ્રી રમેશ પારેખની પ્રસ્તુત કવિતામાં પ્રેમના સપ્તરંગી સરનામાનો ઉલ્લેખ એ રીતે થયો છે, જ્યાં મળવાનું હતું તે ન થયું તે ન જ થયું; તેથી આ કાવ્ય પ્રણયની અભિલાષા ન ફળી તેનાથી જન્મેલ વિષાદનું કાવ્ય છે.

રમેશ પારેખને જ સૂઝે તેવાં શબ્દ-જોડકાં, પ્રયોગો અહીં મળે છે — દુખિયારો ગર્વ,

ખરબચડી ઉંમર, વાતનું પુંકેસર ને મજિયારું મન, આ બધું એવી સહજતાથી સંકળાતું રહ્યું છે કે કશાક કારણે નડી ગયેલ અંટસના પ્રતાપે એક ડોળઘાલુ (સાચી નહીં જ) એવી એક ઉપેક્ષા જન્મી છે જે સામા પાત્ર પાસેથી કશીક દૂરનીયે અપેક્ષા ન ફળવાને કારણે વિયોગની સ્થિતિ રચાઈ છે, જે એવી નિરૂપાઈ છે કે તેમાંથી માત્ર ગ્લાનિ જ થાય. બીજા શેઅરમાં જે ચિત્રાત્મકતા છે તે ભાગ્યે જ સર્જવા પામે તેવી સ્વાભાવિકતામાં પ્રગટી છે. આસ્વાદકારે આ કૃતિના તંતુએ તંતુ ઉકેલતા જઈને કૃતિના વિશેષો તારવી આપ્યા છે. આસ્વાદકર્મ પૂરું થયા પછી જે પ્રસ્તાર થયો છે — ભલે આ કાવ્યના જ આધારે — તે ગઝલનું શાસ્ત્ર ભણાવવાના ઉપક્રમ રૂપે થયેલો લાગશે. વલી જે કંઈ ત્રુટિઓ આંખે ચડી છે તે પણ સ્પષ્ટ કહેવાઈ છે. પ્રથમ શેઅરના પ્રથમ મિસરામાં માત્રાની ઘટ અને કાફિયો નિભાવવા બહુ સ્વીકાર્ય બને તે ‘ડામે ડામે’ — છતાં કહેવું પડે કે રમેશીય મુદ્રા આ ગઝલમાં પૂરી પ્રગટી છે. બાકી એક મહત્ત્વની વાત તો એ થઈ છે કે કાફિયાની ગરજથી પ્રાસાનુપ્રાસ જાળવતા શબ્દોની યાદી કરીને તેના આધારે એક પછી એક શેઅર લખનારને કામ આસાન લાગે, પરંતુ તેમાં ગઝલનું ગૌરવ કે ગરિમા ભાગ્યે જ જળવાય.

‘ઊઘડતા આવતા હૃદયપાત્રની વાત’ — એવી ઓળખ સાથે કવિશ્રી રવીન્દ્ર પારેખની એક લા-જવાબ અઠાંદસ કૃતિ ‘વાસણ’ પસંદ કરીતને આસ્વાદકે જાણે કે એક છોગું મૂક્યું છે. રવીન્દ્ર પારેખ કાવ્યના બધા પ્રકારો પર કામ કરી ચૂક્યા છે. તેમનો હાથ સાહિત્યનાં અન્ય સ્વરૂપો પર પણ બેઠેલો છે.

અહીં કોઈના મૃત્યુ પ્રસંગે સદ્ગતની સ્મૃતિ રૂપે લ્હાણામાં વાસણો આપવાનો જે રિવાજ છે તે રૂઢિને લક્ષ્ય કરીને વાસણના નિમિત્તે કાવ્યકૃતિ ઘડાઈ છે. કાવ્યનાયક કવિ પોતે છે ને આ રીતે મળેલાં વાસણોની સાથે જે તે દિવંગત વિશેષ થોડું કહેતા જઈને પોતાની સંવેદના સહેજ પણ મુખર ન થઈ જાય ને તે સાથે થોડું વિશેષ પણ અભિવ્યક્ત થાય તેવી રીતે વાત કરે છે.

ઉપરની નિર્મમતા નીચે ભીતરનો બળાપો, બાધ સાથેનો કંઈક તંગ રહેલો સંબંધ, કાંસાની થાળી પડી ને તૂટી ગઈ તે રીતે જ કાકીયે તૂટી ગયેલી. રવીન્દ્ર પાસે હાસ્યનીયે એક સધ્ધર રગ છે. અહીં એને કંઈક ટાઢાશથી ખપમાં લીધી છે. આ રૂઢિની સાથે ને નિમિત્તે સર્જતી કરુણતાનોયે ઉલ્લેખ તો થયો જ છે. છેલ્લે પોતાનુંયે નામ કોઈ વાસણ પર કોતરાયેલું જોઈને જવાની ઈચ્છાયે કરે છે ને ત્યારે દુકાને બેસીને કોઈ વાસણ પર નામ કોતરતા કંસારાનો હાથ પોતાના પર ફરતો હોય તેવા અવાજે ચમકી જઈને પોતે વાસણ થઈ જતી હોય તેવું અનુભવે છે. આ નિમિત્તે થયેલો લેખ પણ નમૂનારૂપ ઉત્તમ થયો છે.

આ લેખો વાંચતાં મને જેવો આનંદ થયો છે તેવો આનંદ તમામ વાચકોને થાય તેવી શુભેચ્છા પાઠવું છું.

ધીરેન્દ્ર મહેતાના આગામી કાવ્યાસ્વાદ ગ્રંથ ‘કાવ્યના સ્પર્શ’ની પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા અંગે

સંકલન : પ્રકાશ ન. શાહ

‘જાહેર જીવનના કવિ’ની કલમે...

સ્વાયત્તાનું જાહેરનામું

૨૩ જાન્યુઆરી, ૧૯૮૬

અધ્યક્ષશ્રી,

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી

ગાંધીનગર

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

આપનો ૩-૧-૧૯૮૬નો પત્ર મળ્યો છે. સારસ્વત-સન્માનના વાર્ષિક ઉપક્રમમાં મને પસંદ કરવા માટે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીના સૌ સભ્યોનો હૃદયથી આભારી છું.

સન્માન સ્વીકારવા અંગે તકલીફ છે.

આ અગાઉ પ્રસંગોપાત્ત મારે અકાદેમીને લખવાનું થયું છે અને એની એક જાહેર સભામાં વીગતે રજૂઆત કરવાની પણ તક મેં લીધી છે કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીએ સરકારી ખાતાના ભાગ જેવી ન રહેતાં ત્વરાપૂર્વક પ્રજાકીય સંસ્થા બનવું જોઈએ. શિક્ષણ-સચિવને કે સરકારી માહિતીનિયામકને અકાદેમીના પ્રમુખ તરીકે બેસાડનાર ગુજરાત સરકારને એ ખબર હશે કે દિલ્હીમાં ૧૯૫૪થી શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ, ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું આદિએ એક બિલકુલ સ્વાયત્ત સ્વરૂપની, નિયમોને અધીન પસંદ કરાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી, ચૂંટાયેલા પ્રમુખ-ઉપપ્રમુખ ધરાવતી ભારતની કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમીનું સંવર્ધન કરેલું છે.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદેમીના આરંભથી માંડીને અઢાર વરસ સુધી સભ્ય તરીકે અને હમણાં થોડાં વરસ ઉપર પાંચ વરસ સુધી એના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ તરીકે સેવા આપનાર મારા જેવા સાહિત્યકાર માટે સરકારે નીમેલા સભ્યો અને હોદ્દેદારોવાળી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી જેવી બિનલોકશાહી સંસ્થા દ્વારા થતું સન્માન પ્રજાકીય સ્વરૂપનું રહેતું ન હોઈ તેનો સ્વીકાર કરવાનું શક્ય નથી, જે માટે દિલગીર છું.

આશા રાખું છું કે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદેમીના જેવાં ધોરણે ત્વરાથી પુનર્ગઠિત થશે અને અકાદેમી, યુનિવર્સિટી જેવી દેશની સંસ્કાર-સંસ્થાઓની લોકશાહી પરંપરાઓ ઉપર ઉત્તરોત્તર કેટલાક સમયથી થઈ રહેલા રાજકીય આક્રમણનો સવેળા અંત આવશે.

આપનો

ઉમાશંકર જોશી

સ્મરણ દર્શકનું

શ્રી તંત્રી, ‘પરબ’

પાલનપુર સંમેલનમાં આપણે સ્વાયત્તતાનો સાદ બુલંદ કર્યો તે સાથે જાગેલાં કેટલાંક સ્મરણો પૈકીનું એક સ્વાયત્ત સાહિત્ય અકાદમીના નિર્માણમાં પોતે અગ્રનિમિત્ત બન્યા એથી દર્શકે એક ઉદાત્ત સ્તરે અનુભવેલી કૃતકૃત્યતાના ચિત્રનું છે. બોસ્ટનસ્થિત કૃષ્ણાદિત્ય સાથેની વાતચીતમાં સરસ ઝિલાયેલું એ અહીં ‘નિરીક્ષક’ (૧ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૫)માં ઉતારું છું :

દર્શકે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું અધ્યક્ષપદ સંભાળ્યું એના પછીના વર્ષની વાત છે.

૨૯ ઓગસ્ટ : દર્શક સંવત્સરી / કૃષ્ણાદિત્ય

‘દર્શકે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું અધ્યક્ષપદ સંભાળ્યું એના પછીના વર્ષની વાત છે. ત્રણેક દાયકાના વ્યાપ ઉપર પથરાયેલાં દર્શક સાથેનાં સ્મરણોમાં આ પ્રસંગ જાણે હજુ ગઈ કાલે જ બન્યો હોય એમ જુદો તરી આવે છે.

‘સવારનાં ચાપાણી પતાવી અમે નિરાંતે બેઠા હતા. બીજો કાર્યક્રમ છેક સાંજે હતો. સામાજિક, શૈક્ષણિક, ઐતિહાસિક એમ ઘણાંબધાં ક્ષેત્રોની વાતોના દોર ગૂંથાતા જતા હતા અને વાતચીતનું પોત ઘટ્ટ થતું જતું હતું. ત્યાં અચાનક દર્શક તરફથી વાતમાં થોડીક ક્ષણોનો વિરામ આવ્યો અને એમણે વાતનો એક નવો જ દોર શરૂ કર્યો.

‘એમણે કહ્યું કે ગયા વરસ દરમિયાન મારે હાથે એક મોટું કામ સિદ્ધ થયું છે અને એ કામ હતું ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું બંધારણ ઘડવાનું. એમણે ફોડ પાડીને સમજાવ્યું કે આ કામ પોતે મોટું એટલા માટે માને છે કે બંધારણ ઘડવામાં ખાસ કાળજી લેવામાં આવી છે. આજ પછી શાસક કોઈ પણ આવે અને શાસનતંત્ર કોઈ પણ પ્રકારનું આવે તોપણ બંધારણમાં એટલી ચોકસાઈપૂર્વકની ગોઠવણી છે, જેને અનુસરતાં ભવિષ્યમાં કોઈ પણ સરકાર અકાદમીની સ્વાયત્તતા ઉપર પોતાનો પંજો પાડી શકશે નહીં. એમણે કહ્યું કે પોતે પોતાના આ કાર્યથી ખૂબ સંતોષ અનુભવે છે. વધુમાં, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું આ બંધારણ દેશની અન્ય ભાષાઓના પ્રદેશોને પણ દાખલો પૂરો પાડી શકશે અને ગુજરાતમાં સાહિત્યેતર સંસ્થાઓ સાથે શાસનતંત્રના સંબંધો માટે એક નૈતિક ભૂમિકા બાંધી આપી શકશે.

‘એમનું આ કથન પૂરું કરવામાં એમણે સમય ઝાઝો લીધો નહોતો. પરંતુ એમની દૃષ્ટિએ આ કાર્ય અત્યંત મહત્વનું હતું, તેવી દૃઢ છાપ મારા મન ઉપર પડી હતી. તેનાં કારણોમાં તત્કાલીન મારા ધ્યાન ઉપર જે મુદ્દા આવેલા, અને મને આજેય જે સ્પષ્ટ રીતે યાદ છે, તે આ પ્રમાણે છે.

‘દર્શક સાથે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં એમના હાથે હાંસલ થયેલી સિદ્ધિઓ વિશે તથા એમની સાહિત્યકૃતિઓ વિશે એમના વિચારો સાંભળવાના અને એના અનુસંધાનમાં

એમની સાથે ચર્ચા કરવાના સંજોગો મને મળ્યા છે. ગાંધીચીંધ્યા માર્ગે સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિશેનાં એમનાં સ્મરણોનું અનુશીલન કરવાની તક મળી છે. આવા અન્ય કોઈ પ્રસંગે ન જોયો હોય એવો આત્મસંતોષનો અને આત્મગૌરવનો ભાવ એમના મુખ ઉપર આ પ્રસંગે મેં જોયો હતો, એમની વાણીમાં મેં સાંભળ્યો હતો. આ કારણને લીધે મારી યાદમાં આ પ્રસંગે હજુય તાજો છે. મેં ત્યારે વિચાર કર્યો હતો કે સ્વાતંત્ર્યની લડત વિશે, સાહિત્યના સર્જન વિશે, શિક્ષણના પ્રણેતા તરીકે ‘પોતે જાતે’ કશુંક હાંસલ કર્યાનો દાવો કરતા મેં જેમને કદી સાંભળ્યા નથી, તેમણે સામે ચાલીને અકાદમીના બંધારણના ઘડતરમાં પોતાના પ્રદાન વિશે આટલા આત્મગૌરવપૂર્વક કેમ વાત કરી હશે ! આ વાતચીત થઈ તે સમયે મારી સૂઝસમજ મુજબ મને જે ઉત્તર સાંપડ્યો હતો, અને જે ઉત્તર આજેય મને ખરો લાગે છે, આ મુજબ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું બંધારણ ઘડવામાં મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ નામની વ્યક્તિએ સ્વાતંત્ર્યસૈનિક યુવાન મનુભાઈ, શિક્ષણવિદ્ મનુભાઈ પંચોળી અને સાહિત્યસર્જક દર્શક, એ સૌના જીવનઅનુભવની સમૃદ્ધિનો, જીવંત અનુભવની સામગ્રીનો, વિનિયોગ કર્યો હતો. અર્થાત્ એક જાગરૂક નાગરિકની મનસા વાચા કર્મણા થકી મેળવેલી સમ્યક્જ્ઞાનની એક ઉપલબ્ધિ એટલે એ સંવિધાનનું ઘડતર, એવી છાપ મારા માનસપટ પર છે.

‘એક સાહિત્યસંસ્થાની સ્વાયત્તતાનું રક્ષણ કરતું બંધારણ ઘડવાનું યશપ્રદ કાર્ય દર્શક તથા અન્ય વિધાયકોએ કર્યું હતું. પરંતુ કોઈ પણ બંધારણની રક્ષાનું ઉત્તરદાયિત્વ હંમેશાં અનુજોને માથે હોય છે.’

બોસ્ટન

અહીં ઉતારો સંકેલું છું ત્યારે કોઈ એક સૂચિતીવ્ર સ્મરણે શૂળ પેઠે સારતું કે મીઠી વલૂર પેઠે વળગતું અનુભવાતું હોય તો તે આ છે : ‘પરંતુ કોઈ પણ બંધારણની રક્ષાનું ઉત્તરદાયિત્વ હંમેશ અનુજોને માથે હોય છે.’ અને એ સ્તો અહીં ને અબઘડી એક પાયાના સવાલ તરીકે સામે આવે છે, અનુજને નાતે મારા તમારા વજૂદની સાહેદીનો.

જાન્યુ. ૨૩, ૨૦૨૦

પ્રકાશ ન. શાહ

સ્વાયત્તતા વિશે ભગતસાહેબ

‘જ્યારે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો આ સન્માન અર્પણ કરવાના એમના નિર્ણય અંગેનો પત્ર મળ્યો ત્યારે અન્ય સંદર્ભમાં આ સન્માનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન થયો હતો. સૌ સાચા લોકશાહી સમાજમાં હોય છે તેમ સાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થા રાજ્યના માહિતીખાતાનો એક વિભાગ હોય એવી પરાધીન નહિ પણ સ્વાધીન, સ્વાયત્ત હોવી જોઈએ એવો આ અકાદમીના આરંભથી જ આ બોલનારનો આગ્રહ હતો. અકાદમીના સભ્યો એનાથી અજાણ નહિ હોય એથી પૂર્વોક્ત પત્રમાં આ અકાદમી હવે સ્વાયત્ત છે એવો અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. એમાં પ્રમુખશ્રીએ લખ્યું હતું, ‘ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સ્વાયત્ત થયા પછી આ પહેલું સન્માન છે તે તમે સ્વીકારશો એવી અંગત વિનંતી.’ એટલે સંપૂર્ણ વિગતો માટે

પરબ ❖ ફેબ્રુઆરી, 2020

83

અકાદમીનું બંધારણ વાંચ્યું અને અકાદમીની સ્વાયત્તાની પ્રતીતિ થયા પછી આ સન્માનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ એવો નિર્ણય કર્યો. અને અકાદમીને સ્વીકારપત્રમાં જાણે કે વાક્યોની નીચે લાલ લીટી સાથે લખ્યું, ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી જેવી એક સ્વાયત્ત સંસ્થાએ આ નિર્ણય કર્યો છે એનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરું છું. આ સંસ્થાના પ્રમુખ – ગુજરાતના એક મોટા ગજાના સર્જક-ને વરદ્ હસ્તે આ સન્માન અર્પણ થશે એનું નમ્રતાપૂર્વક ગૌરવ કરું છું. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તા સધર થાય અને એના સદ્વિચાર અને આચાર દ્વારા ગુજરાતની સાહિત્ય પ્રત્યેની સંવેદના સમૃદ્ધ થાય અને અંતે આ સન્માન સાર્થક થાય એવી આ સ્વીકારની ક્ષણે હૃદયપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું.’ આજે અહીં સ્વીકારની આ ઔપચારિક વિધિની ક્ષણે એ પ્રાર્થનાનું પુનરુચ્ચારણ કરું છું.”

(ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના ઉપક્રમે સન્માન પ્રસંગે નિરંજન ભગતે આપેલ વક્તવ્યમાંથી. ૨૫ માર્ચ ૧૯૯૪)

આપણી વાત

સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ

આનંદની ઉજાણી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ‘આનંદની ઉજાણી’ બીજો પ્રસંગ તા. ૨૫-૧-૨૦૨૦ના રોજ સાંજે ૪ થી ૮ દરમિયાન યોજાયો હતો. આ પ્રસંગ મીરાં અને મહેન્દ્ર મહેતા (પાલો અલ્ટો, કેલિફોર્નિયા, યુ.એસ.એ.)ની સ્મૃતિમાં ડૉ. કલા મહેતા પ્રાયોજિત પ્રસંગ શ્રેણી આનંદની ઉજાણીના ભાગ રૂપે યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે આ માસના ખાસ મહેમાન તરીકે ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનના ગુજરાતી વિભાગના વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને બીજા કાર્યકર્તાઓ હાજર રહ્યા હતા. તેમનું ગુલાબના ફૂલથી પરિષદે સ્વાગત કર્યું હતું.

પરિષદના મેઘાણીભવનના ધાબા પર પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં ભાષાભવનના વિદ્યાર્થીઓએ સર્જનાત્મક કૃતિઓનું પઠન કર્યું હતું. અને અન્ય ઉજાણીમાં ઉપસ્થિત સર્જકો, વિવેચકો અને ભાવકોએ કૃતિનિષ્ઠ ચર્ચા કરી હતી. આ પ્રસંગે પરિષદપ્રમુખશ્રી સિતાંશુ યશશંદ્ર, શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ, શ્રી પરીક્ષિત જોશી, શ્રી બિપીન પટેલ, ડૉ. સતીશ વ્યાસ, ડૉ. આનંદ વસાવા, ડૉ. કાન્તિ માલસતર, અને ભાષાભવનના એમ.એ., એમ.ફિલ., અને પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. ભાષાભવનના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. કાન્તિ માલસતરે સૌનો આભાર માન્યો હતો.

ત્યારબાદ સાંજે ૮-૦૦ કલાકે આ માસની કલાકૃતિઓ અજંતાનાં ચિત્રો હતી. વિખ્યાત શિલ્પ કલાકાર અને કલા-ઈતિહાસવિદ્ પ્રો. દીપક કન્નલે ‘અજંતાનાં ચિત્રભાષા’ મહારાષ્ટ્રના ઔરંગાબાદ શહેર પાસે આવેલી, બીજીથી પાંચમી સદી દરમિયાન ખડકોમાં કંડારાયેલી અને આળેખાયેલી ભારતની વિખ્યાત એવી અજંતાની ત્રીસેક ગુફાઓમાં એ ચિત્રની આલેખનરીતિની સૌંદર્યમીમાંસા, એ ચિત્રોની રજૂઆત સાથે પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

પુસ્તક-પ્રદર્શન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દર મહિનાની ૧૭મી તારીખથી એક સપ્તાહ સુધી યોજાતા પુસ્તકપ્રદર્શનમાં આ વખતે જાન્યુઆરી ૨૦૨૦માં શ્રી લાભશંકર ઠાકરના જન્મદિવસ નિમિત્તે તા. ૧૭થી ૩૧ જાન્યુઆરી દરમિયાન ગુજરાતી નાટકોનાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન રાખવામાં આવ્યું હતું. જેમાં શ્રી જનકભાઈ દવે, શ્રી યશવંત મહેતા, પરિષદપ્રમુખશ્રી સિતાંશુ યશશંદ્ર મહેતા, ગ્રંથાલયમંત્રીશ્રી પરીક્ષિતભાઈ, ફાધર વર્ગાસ, શ્રી દીપકભાઈ, શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, સતીશ વ્યાસ, શ્રી અમિતાભ મડિયા ઉપરાંત ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી કાન્તિ માલસતર, એમના વિદ્યાર્થીઓને લઈને આવ્યા હતા. વાયકો સાહિત્યરસિકો અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ પણ ઉત્સાહપૂર્વક પ્રદર્શનનો લાભ લીધો હતો. હંમેશની જેમ પ્રિવ્યૂ આપી ન્યૂઝ પ્રકાશિત કરતા મીડિયાએ પણ આ પુસ્તક-પ્રદર્શનની નોંધ લીધી હતી. □

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૦૧૬-૨૦૧૭નાં પારિતોષિક નિર્ણાયકો અને વિજેતાઓની યાદી

ક્રમ	પારિતોષિકનું નામ	નિર્ણાયકનું નામ	પુસ્તકનું નામ/વર્ષ	પારિતોષિક વિજેતા	પ્રકાશકનું નામ
(૧)	નાટક	મહેશ ચંપકલાલ	એક ચપટી ઊંઘ (૨૦૧૭)	ધ્વનિલ પારેખ	સાહિત્ય સંકલ્પ
(૨)	કવિતા	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	ડોકે ચાવી બાધેલ કાગડો (૨૦૧૭)	રમેશ આચાર્ય	લટર
(૩)	નવલકથા (લઘુનવલ સહિત)	કંદર્પ દેસાઈ	કોસરોડ (૨૦૧૬)	વર્ષા અડાલજા	આર. આર. શેઠ
(૪)	ટૂંકીવાર્તા (લઘુકથા સહિત)	ધીરેન્દ્ર મહેતા	રેતીનો માણસ (૨૦૧૭)	અજય સોની	રિવાઈન
(૫)	નિબંધ, હાસ્ય, જીવનચરિત્ર,	પ્રવીણ દરજી	હું, સંભારણાં અને સફર (૨૦૧૭)	દલપત ચૌહાણ	ગૂર્જર
(૬)	બાળ-કિશોર સાહિત્ય	કિશોર વ્યાસ	ખિસકાલીને કમ્પ્યુટર છે લેવું ! (૨૦૧૬)	કિરીટ ગોસ્વામી	રિવાઈન
(૭)	વિવેચન : (સંશોધન, સંપાદન,	બિપીન આશર	અર્વાચીન ગુજરાતી શોકોર્મિકવિતા (૨૦૧૭)	વિરંચિ ત્રિવેદી	આદર્શ
(૮)	અભ્યાસ-લોકસાહિત્ય સહિત)				
(૯)	પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તક	કિશોરસિંહ સોલંકી	હૃદયવિદિપિ (ગૂર્જર)	ભારતી રાણે	ગૂર્જર
(૧૦)	(તમામ સાહિત્યપ્રકારો)	દર્શના ધોળકિયા	અર્વાચીન ગુજરાતી શોકોર્મિકવિતા (૨૦૧૭)	વિરંચિ ત્રિવેદી	આદર્શ
(૧૧)	મહાનિબંધ	યોગેન્દ્ર વ્યાસ	શિમાલય અને એક તપસ્વી (૨૦૧૬)	કાશ્યપી મહા	વૉવ પબ્લિશિંગ
(૧૨)	લેખિકાનાં પુસ્તકો	દર્શના ત્રિવેદી	શાહજાદી ફીરોજા (૨૦૧૭)	કે. જે. બારોટ	હર્ષ
(૧૩)	(અનુવાદ સહિત તમામ પ્રકારો)	પ્રીતિ શાહ	ભારતીય સાંસ્કૃતિમાં શિવમહિમા (૨૦૧૭)	હિમા યાજ્ઞિક	પ્રવીણ
(૧૪)	અધ્યાત્મ, ચિંતન, તત્ત્વદર્શન, ફિલોસોફી,	મનસુખ સલ્લા	સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સમાજના પરિસરમાં (૨૦૧૬)	ચંદ્રકાન્તા શેઠ	રયાદે
(૧૫)	માનવતાલક્ષી સાહિત્ય	હરેશ ધોળકિયા	કોસરોડ (૨૦૧૬)	વર્ષા અડાલજા	આર. આર. શેઠ
(૧૬)	શિક્ષણ, સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અન્ય વિષયો	પિનાકિની પંડ્યા	આથમણી કોરનો ઉજાસ (૨૦૧૭)	દેવિકા ક્યુબનયના પટેલ	પાર્શ્વ
(૧૭)	સંસ્કૃત, પ્રાકૃતક, વ્યાકરણ, સાહિત્યશાસ્ત્ર	ડંકેશ ઓઝા	ઉપાડી છે ગાંસડી વેઠની રે (પરબ) (૨૦૧૭)	હરજીવન થાનકી	—
(૧૮)	ઉમા-સ્નેહરેખિમ	રવીન્દ્ર પારેખ	ગણ ગણલ (૨૦૧૮)	યજ્ઞેશ દવે	—
(૧૯)	ડાયસ્ટોચ સાહિત્ય	આરતી ત્રિવેદી	રેનુવાદ : ગૌણત્વની સભાનતા (૨૦૧૭)	હરીશ મીનાશુ	—
(૨૦)	ડાયસ્ટોચ સાહિત્ય	આરતી ત્રિવેદી	રેનુવાદ : ગૌણત્વની સભાનતા (૨૦૧૭)	અરુણા જીરેજા	—
(૨૧)	શ્રેષ્ઠ ચર્ચાપત્રી			પરશા ત્રિવેદી	—
(૨૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૨૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૩૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૪૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૫૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૬૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૭૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૮૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૧)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૨)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૩)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૪)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૫)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૬)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૭)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૮)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૯૯)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				
(૧૦૦)	'પરબ' શ્રેષ્ઠ પદ્યરચના પારિતોષિક				

સાહિત્યવૃત્ત

સંકલન : પરીક્ષિત જોશી

વિશ્વ ગુજરાતી માનાર્હ સભ્યપદ

તા.૪ જાન્યુ. ૨૦૨૦ને શનિવારના રોજ વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ ખાતે ૪.૩૦થી ૬.૩૦ દરમ્યાન વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ દ્વારા 'વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ : ત્રણ દાયકાની યશસ્વી સફર' (સંપા. માલતી મહેતા) અને 'ગુજરાતના વહાણવટીઓ, વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિ' (લેખક મકરન્દ મહેતા) એમ બે પુસ્તકોનો વિમોચન-સમારંભ યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે શ્રી ધીરેનભાઈ અવાસિયા, શ્રી માણેકભાઈ પટેલ અને શ્રી પ્રતિભાબહેન ઠક્કરને માનાર્હ સભ્યપદ આપવામાં આવ્યું.

ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય વંદના

તા. ૧૮ જાન્યુ. ૨૦૨૦ને રવિવારે એ.એમ.એ. અમદાવાદ ખાતે ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અને વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશનના ઉપક્રમે મરક-મરક કાર્યક્રમમાં 'ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્યવંદના'નો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. શ્રી અરવિંદ બારોટની પ્રાર્થના સાથે શરૂ થયેલા કાર્યક્રમમાં શ્યામલ સૌમિલ અને આરતી મુનશી દ્વારા 'હાસ્યગીત' રજૂ થયાં હતાં. ગૂર્જર પરિવારના મોભી શ્રી મનુભાઈ શાહે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું. 'ભદ્રંભદ્રથી મોજમાં રે'વું રે' સુધીની હાસ્યસફર વિશે શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ વાત કરી હતી. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરલિખિત પુસ્તકના વિમોચન સાથે એમણે પોતાની હાસ્યયાત્રા વિશે વાત કરી હતી.

મનનો જમણવાર

તા.૬થી ૧૦ જાન્યુઆરી દરમ્યાન રામદેવનગર અમદાવાદ ખાતે સદ્વિચાર પરિવારના આઘસ્થાપક સ્વ. શ્રી હરિભાઈ પંચાલની સ્મૃતિમાં 'મનનો જમણવાર' અંતર્ગત 'સૌ કડીમાં વડી સ્નેહની કડી' વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન થયું હતું જેમાં મુખ્ય વક્તા જ્યોતિબહેન થાનકી હતાં. ૬ જાન્યુ.એ 'અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રી હરિ' વિષય પર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ શુક્લે, ૭ જાન્યુ.એ શ્રી દલપત પઢિયારે 'અંતર મમ વિકસિત કરો' એ વિષય પર, ૮ જાન્યુ.ના રોજ શ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુએ 'આપણો ભજનવારસો', ૯મી જાન્યુ.એ શ્રી જગદીશભાઈ ત્રિવેદીએ 'મારી સર્જનયાત્રા' એવા વિવિધ વિષયો પર વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. ૧૦ જાન્યુ.એ 'શ્રી હરિભાઈ પંચાલ સેવારત્ન એવોર્ડ' પ્રદાન કરવામાં આવ્યો હતો. સંચાલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ શ્રી માધવભાઈ રામાનુજે કર્યું હતું. આ પ્રસંગે શ્રીમતી પલ્લવીબહેન શાહલિખિત 'ત્રીખમાં ગુલાબ'નું વિમોચન થયું હતું.

આ અંકના લેખકો

- ઉદયન ઠક્કર : લક્ષ્મીનિવાસ, ૩જે માળ, ૨૨, કાશીબાઈ નવરંગે માર્ગે, ગામદેવી, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭
- ચંદ્રકાન્ત શેઠ : ૯/બી, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- ધીરેન્દ્ર મહેતા : 'જીવનછાયા', પંડિત દીનદયાળ માર્ગ, હોસ્પિટલ રોડ, ભુજ-૩૭૦૦૦૧
- નસીમ મહુવાકર : ડેપ્યુટી કલેક્ટર, કલેક્ટર ઓફિસ, જિલ્લા સેવા સદન, ટાવર ચોક, સુરેન્દ્રનગર
- નિરંજન રાજયગુરુ : 'આનંદ આશ્રમ', મુ. ઘોઘાવદર (દાસી જીવણનું), તા. ગોંડલ, જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧
- પરેશ દવે : કૃષ્ણનગર સોસાયટી, ૨૩, સ્વામીધામ, જે. કે. પાર્કની પાછળ, ચિખોદરા ચોકડી પાસે, મુંચિખોદરા, તા.જિ. આણંદ.
- પરીક્ષિત જોશી : ૬, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
- પ્રકાશ ન. શાહ : પ્રકાશ બંગલો, નવરંગપુરા પો.ઓ. પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- પ્રવીણ દરજી : 'વાગીશા', કુવારા પાસે, લુણાવાડા-૩૮૯૨૩૦, જિ. મહીસાગર.
- બહાદુરભાઈ વાંક : 'ચિત્રકૂટ', ગોકુળનગર, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧
- ભગવાન થાવરાણી : 'સ્પંદન', ચંદનપાર્ક સોસાયટી, શેરી નં. ૮, રૈયા રોડ, કિડવાઈનગર પાસે, RMC ગાર્ડન સામે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- રમણીક અગ્રાવત : ૭, મુક્તાનંદ, નર્મદાનગર, જિ. ભરૂચ-૩૯૨૦૧૫
- રમેશ કોઠારી : C/o. પ્રો. વૈભવ કોઠારી, અંગ્રેજી વિભાગ, સમર્પણ આર્ટ્સ/કોમર્સ કોલેજ, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮
- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨
- શરીફા વીજળીવાળા : બી/૪૦૨, વૈકુઠ પાર્ક એપાર્ટમેન્ટ્સ, તાડવાડી, સૂરત-૩૯૫૦૦૯
- સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર : ૩૦૨, ટાવર-બી, શ્રવણ રેસિડેન્સી કોસ્મિક એન્કલેવ, સમા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૨૪
- હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર-૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૦૦૦૨
- હરેશ ધોળકિયા : ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભૂજ-૩૭૦૦૦૧
- હસિત મહેતા : ૮, ચંદ્રલોક સોસાયટી, સિવિલ હોસ્પિટલ રોડ, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧

સંતો-સાહિત્યકારો-કલાકારોનાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો

સોરઠી સંતો	ઝવેરચંદ મેઘાણી	200
પપાસ્વામી રામદાસ (ખંડ 1થી 4 સંયુક્ત)	રમણલાલ સોની	600
રાષ્ટ્રગુરુ સમર્થ રામદાસ	સ્મિતા ભાગવત	130
ગુરુ ગૌતમસ્વામી	રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ	56
વિશ્વવંદે વિભૂતિ (જૈનાચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિજી)	આચાર્ય વાત્સલ્યદીપ	30
હઝરત મોહમ્મદ પયંબર	નાનાભાઈ ભટ્ટ	50
આદ્ય શંકરાચાર્ય	કૃપાશંકર મો. જાની	45
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	વીણાબહેન શાહ	10
કવિકથા (રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અજોયજી અને ઉમાશંકર જોશી વિશે)	ભોળાભાઈ પટેલ	50
ઝવેરચંદ મેઘાણી સ્મરણાંજલિ	નિરંજન વર્મા	60
કવિવર્ય ન્હાનાલાલ	અનંતરાય રાવળ	15
સાહિત્યભેખનાં સંસ્મરણો	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	27
હૈયે પગલાં તાજાં (પુરસ્કૃત)	મનસુખ સલ્વા	170
જયભિખ્મુ વ્યક્તિત્વ અને વાઙમય	નટુભાઈ ઠક્કર	300
જીવનધર્મી સાહિત્યકાર જયભિખ્મુ	પ્રફુલ્લ રાવલ	30
ગાંધીયુગના કેટલાક નવલિકાકારો	ડૉ. જયંત અ. મહેતા	65
તુલસીક્યારાના દીવા (પુરસ્કૃત)	મનસુખ સલ્વા	130
કાકા કાલેલકર : જીવનનું કાવ્ય	ભોળાભાઈ શં. પટેલ	200
રંગભૂમિના અંતરંગ	જનક એચ. દવે	125
શબ્દનું સખ્ય	ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર	200
બે સાહિત્યસખા (પુરસ્કૃત)	દક્ષિણકુમાર જોશી	55
આપણા કસબીઓ-1	જોરાવરસિંહ જાદવ	150
આપણા કસબીઓ-2	જોરાવરસિંહ જાદવ	160
અવિસ્મરણીય (વ્યક્તિચિત્રો)	રજની વ્યાસ	26
મુહમ્મદ રસૂી	અશોક દવે	400

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર

પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહ્લાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

કાવ્યસંગ્રહ

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
હું આથમી રહ્યો છું	રશ્મિ શાહ	૧૦૦.૦૦
પૂછ અંદર	તૃષિત પારેખ	૭૦.૦૦
એક દષ્ટિ અંતરમાં	ધર્મિષ્ઠા સાગર	૩૫.૦૦
નિખાલસ	શૈલેષ પંડ્યા	૧૬૦.૦૦
ફૂલની ચરી	જિતેન્દ્ર કા.વ્યાસ	૧૫૦.૦૦
શબ્દના અંતરપટે	ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	૧૦૫.૦૦
પાંપણ ઉપર બેઠું સમણું	ચન્દ્રકાન્ત જોષી 'પ્રસૂન'	૯૦.૦૦
નગરવટો	રમેશ ત્રિવેદી	૪૫.૦૦
જાનીવાલીખીનારા (કાવ્ય-લેખ સંગ્રહ)	ડૉ. વિનિત પરીખ	૧૪૦.૦૦
શબ્દના આકાશમાં ફૂદકો	સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	૮૫.૦૦
કવિ નથી થવું	વિનોદ જાની	૫૫.૦૦
ઢળતી સાંજનો અજવાસ	ઈશ્વર સુથાર 'શિલ્પી'	૮૫.૦૦
સ્વર્ણિમ ગુજરાતનાં ગીતો	સંપા. : રંજન બી. રાવલ	૧૦૦.૦૦
એકાંતના ખરલમાં	ફિલિપ ક્લાર્ક	૧૦૫.૦૦
રઠિયામાં કંકુના થાપા	ચન્દ્રકાન્ત આર. જોશી	૫૫.૦૦
પલછિન	દિનેશ કોઠારી	૪૫.૦૦
ઉપાન્તિકા	હસમુખ મઢીવાલા	૫૫.૦૦
વિસંવાદી સફર	આકાશ ઠક્કર	૮૫.૦૦
મળે ન મળે	આદિલ મન્સૂરી	૨૫૦.૦૦
જળગીત	રમણિક સોમેશ્વર	૭૫.૦૦
અહીં જ ક્યાંક આપ છો	મુસાફિર પાલનપુરી	૩૫.૦૦
(ભાવપ્રચૂર પદ્યરચનાઓ)		
હાસ્યઝલક (હાસ્ય કથિકાસંગ્રહ)	ધનસુખલાલ પારેખ	૩૫.૦૦
ઉપાન્ત્ય	ઉશનસ્	૬૫.૦૦
ક્ષણનો દસ્તાવેજ	શુકદેવ પંડ્યા	૫૦.૦૦
આકાશગંગા (મેડીકલ કાવ્યો)	રતિલાલ પટેલ	૧૧૫.૦૦
તારો અવાજ	હર્ષદ ત્રિવેદી	૩૫.૦૦
ઢાઈ અક્ષર	મુસાફિર પાલનપુરી	૬૦.૦૦
(ગઝલ-કાવ્ય-મુક્તકસંગ્રહ)		

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
અવાજના એક્સરે	યોસેફ મેકવાન	૬૫.૦૦
અનહદ અપાર વરસે	નયના જાની	૫૫.૦૦
આપની યાદી (તુલનાત્મક અભ્યાસ)	ડૉ. રશીદ મીર	૨૫.૦૦
અમથાભારણ	મેઘનાદ ભટ્ટ	૪૧.૦૦
જાંબુડી ક્ષણના પ્રશ્નપાદરે	ઘનશ્યામ ઠક્કર	૧૬.૦૦
હસ્તરેખાનાં વમળ	ભરત ત્રિવેદી	૧૧.૦૦
રન્નાદે ગરબાવલી (ગરબા)	સંપા. : ભાવના પંચાલ	૫.૦૦
મન કશુંક તો માંગે (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	ગિરા પિનાકિન ભટ્ટ	૭૦.૦૦
મૌનાલય (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	અહમદ ગુલ	૫૦.૦૦
ઓથાર (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	અદમ ટંકારવી	૨૦.૦૦
આકાશ ગગનને તીરે (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	હિમાંશુ પ્રેમ	૨૫૦.૦૦
પંજાબી કવયિત્રીઓના પ્રેમકાવ્યો (પંજાબી કાવ્યોનો અનુવાદ)(એજન્સી)	સાંકળચંદ પટેલ	૬૫.૦૦
કોશિશ (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	હાર્દિક બ્રહ્મભટ્ટ	૬૦.૦૦
વસુંધરાની વેદના (પંજાબી કાવ્યોનો અનુવાદ)(એજન્સી)	સાંકળચંદ પટેલ	૬૫.૦૦
અહીંથી... (અનુવાદિત કાવ્યો) (એજન્સી) અનુ. અદમ ટંકારવી		૨૦૦.૦૦
જીવતાં અક્ષર (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી) હરેશ વડાવિયા		૧૦૫.૦૦
તરસ (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	પંકજ દરજી	૬૦.૦૦
અજવાળાના અક્ષર (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	રામુ ડરણકર	૫૦.૦૦
ક્ષણના ભારા સહિયારા (કાવ્યસંગ્રહ) (એજન્સી)	દિવા (પાણડેય) ભટ્ટ	૨૩.૦૦
મું તો ઢોલે રમું! (લોકાખ્યાન અને રાસડા) (એજન્સી)	અમૃત પટેલ	૯૩.૦૦
મેંદી લાલ ગુલાલ (ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતો) (એજન્સી)	અમૃત પટેલ	૫૧.૦૦
મુક્ત દીર્ઘકવિતા (દીર્ઘકવિતા) (એજન્સી)	દીપક રાવલ	૫૩.૦૦
હવાનાં ટકોરા (ઉર્દૂ કવિતાઓનો અનુવાદ)	હનીફ સાહિલ	૬૦.૦૦

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી ખાતો, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

રેખાચિત્ર / સંસ્મરણો / ધર્મ / ચિંતન / લોકસાહિત્ય

તણખા વિનાનું તાપણું	અનુપમ બુચ	200
એકલવીર સનત મહેતા	ડંકેશ ઓઝા	200
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 1	રઘુવીર ચૌધરી	250
તિલક કરે રઘુવીર ભાગ - 2	રઘુવીર ચૌધરી	250
આજની નારી	દિવ્યાશા દોશી	200
ધુમાડા વિનાની ધૂણી	અનુપમ બુચ	200
કર સાહબ કી બંદગી	મહેબૂબ દેસાઈ	140
વાતડિયું વગતાણિયું	કાનજી ભૂટા બારોટ	400
સહરાની ભવ્યતા	રઘુવીર ચૌધરી	120
ભારતીય સંસ્કૃતિ આજના સંદર્ભમાં	રઘુવીર ચૌધરી	200
વહીવટની વાતો	કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક	400
યાદોના વૃંદાવનમાં	ગીતા ગીડા	100
સ્મરણવાટિકા	ગીતા ગીડા	140
મનેખ નાનું મન મોટું	પ્રફુલ્લ શાહ	130
પત્રકાર બળવંતરાય શાહ	સં. પુનિતા હર્ણો	100
માતૃતીર્થ	સં. નંદિની ત્રિવેદી	140
અનુભવની એરણ પર	મનસુખ સલ્લા	150
શબરીનાં બોર	ડૉ. પ્રફુલ્લ શાહ	100
સુખદ સંભારણાં	નગીન ગાંધી	70
યાદગાર અનુભવો	ફાધર વર્ગીસ પૌલ	180
મુકુંદ માધવ	મુનિકુમાર પંડ્યા	60
ભારતના ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ	પી સી પટેલ	90

આપણો અને મહાકવિ રૂમીનો અનુબંધ યુગયુગ પુરાણો છે, એક સાંસ્કૃતિક બંધન છે, આપણી તથા તેમની વચ્ચે. ઈન્ડો-આર્યન ભાષાસમૂહથી બંધાયેલો એક અનુબંધ. મનુષ્ય પોતાના મનોભાવોને વાચાથી વ્યક્ત કરતો થયો, તે સમયથી આપણે સૌ એ દોરથી બંધાયેલાં છીએ. એટલે જ ૧૧મી સદીના કવિ-ફિલસૂફ તથા ખગોળશાસ્ત્રી, રૂબાઈઓના અમર સર્જક ઉમર ખ્યામ હોય; કે તેરમી સદીમાં થઈ ગયેલ તથા પરિચયન, અરેબિક ઉપરાંત હિન્દીમાં પણ સર્જન કરનાર, ભારતને ગઝલોનો પરિચય કરાવનાર, ભારતીય પરિચય તથા અરેબિક ગાયકીના સમન્વય-સ્વરૂપ તરાના તથા ખયાલને ભારતના શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પ્રવેશ કરાવનારા, કવ્વાલીના જનક એવા કવિ અમીર ખુશરો હોય; કે પછી આપણા જલાલુદ્દીન રૂમી. આપણે ત્યાં એ તમામ ખૂબ વંચાય છે, આપણને એમનું સર્જન પરિચિત લાગે છે, આપણને તેના હાર્દ સુધી પહોંચતાં વાર લાગતી નથી. વળી એને ઉર્દૂ, હિન્દી કે વળી બંગાળી તથા અન્ય ભારતીય ભાષામાં પણ સહેલાઈથી ઉતારી શકાયું છે.

- ભારતી રાણે

જર્મન કવિ હરમાન હેસનું નામ આવતાં આપણને યાદ આવે 'સિદ્ધાર્થ'. જાણે આપણા જ દેશના વાયુમંડળમાંથી પ્રગટેલી, એક નવા બુદ્ધને જન્મ આપતી અનોખી લઘુનવલ. હા, હેસને નોબેલ પારિતોષિક તો મળ્યું એમની નવલકથા 'ધ ગ્લાસ બીડ ગેઈમ' માટે. ૧૯૪૬માં. પણ આપણા હૃદયમાં કોતરાઈ ગઈ છે 'સિદ્ધાર્થ'. પગેરું શોધવા બેસીએ તો હરમાન હેસના નાના દક્ષિણ ભારતમાં રહી ગયેલા અને હેસની માતાનો જન્મ ભારતમાં. હેસ પોતે ૧૯૧૧માં ભારતનો પ્રવાસ ખેડી ગયા. એનાં ચૈતસિક સંચલનોમાંથી જ કદાચ પ્રગટી હશે 'સિદ્ધાર્થ'.

- રમણીક સોમેશ્વર

કેદારનાથજીના પુસ્તક 'વિવેક અને સાધના'એ મને સાચા અધ્યાત્મની દિશાનું ભાન કરાવ્યું. 'વિઝડમ ઓફ ઈન - સિક્યોરિટી' નામના અબાન વોટ્સ નામના લેખકના પુસ્તકના વાચન થકી, પોતાની જાતને હંમેશા અસલામતીમાં મૂકીને હું ચાલું છું. ઉપરાંત દરેક પરિવર્તન માટે મારી આકાંક્ષા અને તૈયારી હોય છે. એલેક્ઝાન્ડર ચેચે કહેલું કે, 'માનવીએ જીવંત રહેવા માટે જીવનમાં સતત પરિવર્તન કરવું જોઈએ.'

- કાન્તિ ભટ્ટ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્નેમાં દૃઢતા લાવો

વચનપાલન અને શીલપાલન : આ બન્ને તત્ત્વોમાં આજે ચોતરફ નિર્બળતાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે ! આવું અચાનક તો ન બને; તો વિવેકનો આવો અભાવ કેમ ? આનો જવાબ છે :

નિત્ય પ્રભાતે ઊઠીને માતાને પ્રણામ કરવાથી શીલપાલનનું બળ મળે છે અને પિતાને પ્રણામ કરવાથી શક્તિ પ્રગટે છે.

પ્રણામ કરવાથી તેઓના ઉપકારના સ્વીકાર સાથે ‘કૃતજ્ઞતા’ નામનો ઉત્તમ ગુણ પ્રગટે છે — પોષાય છે. નમ્રતા, નિરભિમાનતા વગેરે ગુણો પણ એ રીતે ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રવર્તી ભરત રાજા જેવા માનવમાં દેવ સમા ગણાય; તેવા મહારાજા પણ મરુદેવા માતાને નિત્ય પ્રણામ કરતા હતા.

આપણે પણ આપણા જીવનમાં ભક્તિ અને શુદ્ધિ ખીલવવા માટે આ કર્તવ્ય રોજ કરવું જ જોઈએ. (અંક : ૭૯)

સેવો ઉત્તમને સદા યદિ યાહો ઉત્કર્ષ પોતા તણો

આગ્રહશક્તિ એ જીવનને દિશા દેનારી શક્તિ છે.

તમે આ વાત તો સાંભળી જ હશે કે વનના રાજા સિંહ માટે કહેવાય છે :
‘મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કદા તૃષ્ણ ન યરે.’

સિંહ ગમે તેવો ભૂખ્યો હોય તોય ઘાસમાં મોં ન ધરે. આ એની કુલવટ છે. વિશ્વ ઉત્તમ તત્ત્વોથી વાંઝિયું નથી હોતું. હા, તેની સંખ્યામાં વધ-ઘટ થતી રહે છે. નહીંતર ઉત્તમની સાથે જ જન્મારો જાય છતાં તેને ઓળખી ન શકે. બહુલતા એ લોકોનેય પરપ્રત્યયનેયબુદ્ધિ હોય છે. બીજાના અભિપ્રાય ઉપર વજન દેનારા હોય છે. આપણે એવી ટેવ પાડી દઈએ કે ઉત્તમ સિવાયનું કશું ન ભાવે. જે શ્રેષ્ઠ હોય, ગુણવત્તામાં આગળ હોય તેના ઉપર જ પસંદગી ઊતરે. અવેજી ન ચાલે; વિકલ્પ ન ચાલે. જો ઉત્તમની જ શોધ હોય તો વહેલું-મોડું તે મળે જ મળે. (અંક : ૬૯)

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર • અમદાવાદ

સ્પૃહા ભાર છે, તે ઉતારો હળવાશ છે

મનને કોઈ પણ, ચાહે લોખંડના, ચાંદીના કે સોનાના પિંજરે પૂરનાર સ્પૃહા છે. પછી તે સત્ વિષયક હોય કે અસત્ વિષયક.

સ્પૃહા કરી કે પુણ્ય ઓછું પડ્યું. તે મેળવવા, આંબવા પનો ટૂંકો પડ્યો.

મનની વિચિત્ર ખાસિયત છે : જે ન મળે તેને જ મેળવવા મથ્યું રહે. તે નિષ્ફળતાના કારણરૂપ પુણ્યની ખામી જુએ તો જ પુણ્ય-સંપત્તિ વધારવા તરફ તે વિચારે. પણ... વો દિન કબ ? તે તો તેને હાંસલ કરવા જ લાગ્યો રહે.

તો, એવી સ્પૃહાનો ભાર લઈને જીવવાને બદલે હળવું જીવન જીવવા માટે કવિ ઉમાશંકરનું એક સૂત્ર ગાંઠે બાંધવા જેવું છે :

‘જે જે થતો પ્રાપ્ત ઉપાધિ યોગ,
બની રહો તે જ સમાધિ યોગ.’

સહજતાથી જીવવું — સારા સંકેતો મળે તો તે તરફ જીવન વાળવું. પ્રત્યેક સંકેતમાં ઈશ્વરની લિપિ જોવી. તેને ઉકેલવાની કોશિશ કરવી. આપણું જીવનકાર્ય શું હોય તેની આપણને ખબર ન હોય તેમ બને, પરંતુ ‘એને’ ખબર છે. તે જે રીતે જીવન દોરે તેની વચ્ચે દબલગીરી ન કરીએ અને ‘તેના’ દોરવાયા દોરવાઈએ. તેના ઈશારાને સમજવા ભરપૂર મહેનત કરીએ. એ સમજાય તો તે તરફ વળીએ. કાંઈક નક્કર મેળવ્યાના અહેસાસ સાથે જિંદગીની ચોપડીના બીજા પૂંઠાને પણ બંધ કરીએ. કો’ક તેને માથે મૂકશે એ શ્રદ્ધા રાખવી ગમે છે એ માટે.

મનને સમજાવવું પડે છે કે સ્પૃહા ન રાખો. પુણ્ય પ્રમાણે સામેથી જ આવશે. જાણો છો ? એના ઉપર આપણું નામ કોતરાયું છે ! બીજું કોઈ એની માલિકી નહીં કરે. મળશે, આપણને જ મળશે. — પણ તેના સમયે અને આપણા કિસ્મત પ્રમાણે.

ભરોસો રાખજો અને તૈયાર રહેજો.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧.	પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨.	મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩.	પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪.	અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫.	પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬.	નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭.	નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮.	વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯.	ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦.	લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧.	દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨.	મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩.	ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪.	ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫.	ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮.	શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯.	મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦.	તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧.	સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨.	‘સાવિત્રી’ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

૨૩.	દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
-----	-----------	------	--------	--------

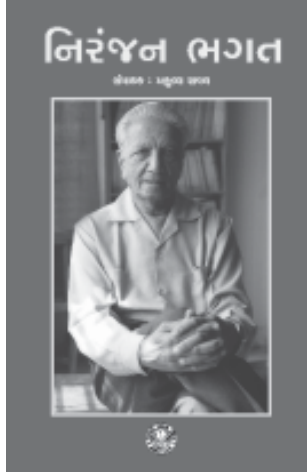
(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,

Collected Poemsમાંથી. મૂળ અંગ્રેજી સાથે)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ના કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું તાજેતરનું પ્રકાશન

નિરંજન ભગત

સંપાદક : પ્રહુલ્લ રાવલ

કાર્યું પૂંદું, પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૭૬

કિંમત રૂ. ૨૨૦/-

‘નિરંજન ભગત’ પુસ્તકમાં ૨૫ જેટલા લેખકોએ ભગતસાહેબનાં જીવન અને સર્જક વ્યક્તિત્વ વિશે જે અભ્યાસ કર્યો છે તે લેખોનું સંપાદન થયું છે. પુસ્તકમાં કવિની જીવનવહી જોડી છે જે ભગતસાહેબના સાહિત્યના અભ્યાસીને સહાયક બનશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથવિહાર

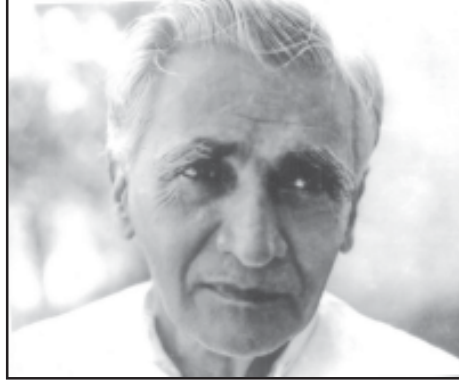
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમ માર્ગ,

અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૯

યાત્રા-સાહ્ય

નિઃસંતાન અમે ઘણાં વ્રત કર્યાં, અંતે અવસ્થા થયે
યાત્રાર્થે ચહુ ધામની નીકળતાં, તાળાં દઈ ડેલીએ,
દોડ્યો બાળ પડોશીનો અમ સહે જાવા, રડ્યો, થાબડી
હેવાયા શિશુને પટાવી દઈ કેં, ચાલ્યાં પરાયો ગણી.

‘બંધાવ્યું નહિ પારણું’ કહી અમે રોયાં જગન્નાથમાં.
ગંગાને તટ શેષ જીવન ચહું નાહી હરદ્વારમાં.
માયા શી ઘરની? બધું જ સરખું : છેલ્લી વ્યવસ્થા ચહી
પાછાં ઘેર વળ્યાં, થશે ઘર દશા શી, કલ્પના એ લઈ.

ગ્રીષ્મે એ બળતે બપોર સઘળું આગે હતું હાંફતું.
સૂનાં પાદર, સીમ, ગામ, પશુયે શેરી વિષે ના હતું.
જ્યાં આવ્યાં ઘર પાસ ત્યાં જ નીરખ્યો તાળાં દીધાં દ્વારને
ધક્કા દે હીબકાં ભરી કકળતો : ‘મા, મા, ઉઘાડો મને’

લીધો ઊંચકી, બારને ખુલવતો ગોપાલ ઘેલો હસ્યો,
યાત્રાન્તે વહતો કરી અમ ગૃહે ગંગોધ વાત્સલ્યનો.

કવિશ્રી મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

જન્મ દિન : ૧૩-૨-૧૯૧૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૫
(૧૮૯૫-૧૯૩૫) ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન કવિઓ.
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
સંપાદન સહાય : પારુલ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૪૯૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

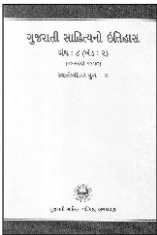
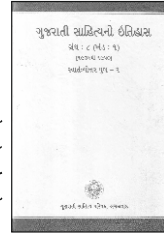
ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૬
(ઈ. ૧૮૯૫-૧૯૩૫)
ગાંધીયુગીન-અનુગાંધીયુગીન ગદ્યસર્જકો
સંપાદક : રમેશ ર. દવે
પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૮+૭૩૪, કિંમત રૂ. ૪૨૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧
સંપાદક : રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિંમત રૂ. ૪૧૫/-

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૧
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૬, કિં. રૂ. ૫૬૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં કવિઓ, નાટ્યકારો, નિબંધકારો અને બાળસાહિત્યકારોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : ગ્રંથ-૮/ખંડ-૨
(ઈ. ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦) સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૨

સં. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ પાકું પૂઠું, ૪૮૬, કિં. રૂ. ૬૨૦/-
'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ આઠમા ભાગમાં ૧૯૩૬થી ૧૯૫૦ સુધીના સમયગાળાનાં નવલકથાકારો, વાર્તાકારો, ચરિત્રકારો, અનુવાદકો, વિવેચકો, સંશોધકો અને સંપાદકોનો સમાવેશ થયો છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

फेंको नहीं,
जोड़ो

*MRP For **500** mg